

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ***Əlyazması hüququnda***Ağayev Tofiq Tariyel oğlu****“Azərbaycanda həyata keçirilən transregional layihələr və onların iqtisadi səmərəliliyi”****Mövzusunda****MAGİSTR DİSSERTASIYASI****İxtisasın şifri və adı:
İxtisaslaşma:****060401****Dünya İqtisadiyyatı
Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər****Elmi rəhbər:****Magistr proqramının rəhbəri:****i.ü.f.d. Şahin Bayramov****dos. Məhəmməd Cəmilov****Kafedra müdiri:****prof. Ş.H.Hacıyev**

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I Fəsil. Regional inteqrasiya, transregional münasibətlərin nəzəri əsasları	5
1.1. Qloballaşma şəraitində regional iqtisadi inteqrasiyanın mahiyyəti, onun formalaşmasının əsasları və formaları	5
1.2. Transregional layihələrin dünya iqtisadiyyatında rolu	9
1.3. İqtisadi səmərəlilik, onun müəyyənləşdirmə və artırılma üsulları	17
II Fəsil. Azərbaycanadakı reallaşdırılan transregional layihələr, onların əsas xarakteristikaları	23
2.1. Azərbaycanın region və dünyada yeri və xarici siyasətdəki əsas istiqamətlər.	23
2.2. Transregional layihələrdə Azərbaycanın iştirakı, layihələrin mövcud vəziyyəti.....	28
2.3. Reallaşdırılması planlaşdırılan transregional layihələr, onların həyata keçirilməsində yaranan problemlər	42
III Fəsil. Transregional layihələrin iqtisadi səmərəliliyi	52
3.1. Həyata keçirilən transregional layihələrin iqtisadi səmərəliliyi və Azərbaycan üçün faydaları.....	52
3.2. Xarici investisiyaların transregional layihələrin həyata keçirilməsinə təsiri...	64
3.3. Azərbaycanda yeni transregional layihələrin həyata keçirilməsi istiqamətləri və onların reallaşdırılma perspektivləri.....	70
Nəticə	75
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	77
Referat	79
Резюме	81
Summary	83

Giriş

Mövzunun aktuallığı – Son zamanlar Azərbaycanın həyata keçirdiyi transregional layihələr ölkənin dünyada və regionda iştirakının artması ilə nəticələnmiş və mövqeyinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynamışdır. 21-ci əsrdə artıq qapalı iqtisadi sistemlərlə yüksək inkişafa nail olmaq qeyri-mümkündür. Dünyada gedən iqtisadi inteqrasiya proseslərində iştirak etmək artıq bir zərurət halına çevrilmişdir. Azərbaycan da yalnız bu proseslərdə iştirak etməklə qalmır, region və dünya səviyyəsində layihələrin təşkilatçısı kimi də çıxış edir.

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycanda həyata keçirilən transregional layihələrin araşdırılması və onların iqtisadi səmərəliliklərinin müəyyən olunmasıdır.

Tədqiqatın predmeti – Azərbaycanda transregional layihələrin həyata keçirilməsinin inkişaf perspektivləri təşkil edir.

Tədqiqatın obyektini – Tədqiqatın obyektini transregional layihələrin Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında rolu, mövcud vəziyyət, problemlər və inkişaf perspektivlərinin araşdırılması və təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – Tədqiqat işində Azərbaycanda həyata keçirilən mövcud transregional layihələrin vəziyyəti hərtərəfli araşdırılmış, inkişaf potensialı təhlil edilmiş, bu müxtəlif reqressiya analizlərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası – Bu mövzuda müxtəlif yerli və xarici məqalə və ədəbiyyatlardan istifadə olunmuşdur. Ölkənin neft və təbii qaz hasilatı, daxili və xarici investisiyaları, müxtəlif iqtisadi göstəricilərinə dair və s. məlumatların öyrənilməsində Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, Beynəlxalq Valyuta Fondu, BMT Ticarət və İnkişaf hesabatının rəsmi statistik məlumatlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti – Azərbaycanın regionda və dünyada artan nüfuzunu nəzərə alıqda bu mövzunun araşdırılması, təhlili, Azərbaycanın müxtəlif istiqamətli transregional layihələrin xüsusi mərkəzlərindən birinə çevrilməsi perspektivləri gələcəkdə elmi konfranslarda iştirak üçün, həmçinin bu sahənin öyrənilməsi və təkmilləşdirilməsində istifadə oluna bilər.

İşin strukturu – Dissertasiya işinin birinci fəslində əsasən nəzəri mövzular haqda məlumat verilmişdir. Bu fəsildə dünyada baş verən inteqrasiya prosesləri, qloballaşma və onun tərkib hissələri, transregional əlaqələrin qurulması haqda məlumat verilmiş, iqtisadi səmərəlilik detallı izah olunmuşdur. Dissertasiya işinin ikinci fəslində Azərbaycanın region və dünyadakı yeri, ölkəmizdə həyata keçirilən transregional layihələr, onların mövcud vəziyyəti, bu istiqamətdə aparılan işlər, reallaşdırılması planlaşdırılan layihələr, onların həyata keçirilməsində yaranan problemlər araşdırılmışdır. Dissertasiya işinin üçüncü fəslində, həyata keçirilən transregional layihələrin səmərəliliyi, xarici və daxili investisiyaların bu layihələrin reallaşdırılmasında rolu, ölkədə fərqli sahələr üzrə transregional layihə perspektivlərinin təhlili aparılmışdır. Ümumilikdə dissertasiya işi mündəricat, giriş, 3 fəsildə 9 sualdan, nəticə və təkliflər, istifadə olunmuş ədəbiyyat, əlavələr və dissertasiya işinin referatından ibarətdir.

I Fəsil

Regional inteqrasiya, transregional münasibətlərin nəzəri əsasları

1.1. Qloballaşma şəraitində regional iqtisadi inteqrasiyanın mahiyyəti, onun formalaşmasının əsasları və formaları

İnteqrasiya (latın dilindən *intequer* – tam) termini altında iqtisadi subyektlərin birləşməsi, onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin dərinləşməsi nəzərdə tutulur. İqtisadi inteqrasiya yalnız ayrı-ayrı şirkətlər, korporasiyalar arasında deyil, həmçinin bütövlükdə ölkələrin milli təsərrüfatları səviyyəsində yer alır. İqtisadi-coğrafi yaxınlığı olan dövlətlər arasındakı inteqrasiyası xüsusilə məqsəduyğundur. İqtisadi inteqrasiya istehsal-texnoloji əlaqələrin genişlənməsi, ortaq resurslardan istifadə, kapitalların birləşməsi və iqtisadi fəaliyyətin aparılması üçün bir-birinə əlverişli mühitin yaradılması, qarşılıqlı maneələrin götürülməsində bürüzə verir.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya prosesdə iştirakçı dövlətlərin bir-biriylə yaxınlaşmasına, mexanizmlərinin uyğunlaşmasına gətirib çıxarır. Regional iqtisadi inteqrasiya proseslərinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində rolu vacibdir. Son illər ərzində dünyada qloballaşma prosesləri sürətlə artmaqdadır. Belə bir şəraitdə ölkə iqtisadiyyatlarının, regionların bir-birinə daha da yaxınlaşması prosesi dərinləşməkdədir. Bu proseslərin həyata keçirilməsində iqtisadi regionalizmin rolu böyükdür. İqtisadi regionalizm inteqrasiya proseslərində iştirak edən dövlətlərin hər birinin milli maraqlarının təmin olunması şəraitində formalaşır və özünü daha çox inteqrasiya bloklarının yaradılmasında göstərir.

Regional inteqrasiya rəqabətli bazar şəraitində ölkələrə iqtisadi cəhətdən qarşılıqlı qüvvələrini birləşdirərək bir çox əlavə xərclərdən azad olmaq və birlikdə rəqabətə girmək imkanı verir. Bu yolla ölkələrin ayrı-ayrılıqda milli maraqları regional maraqlara transformasiya olunur və dünya təsərrüfatındakı qloballaşma prosesi regionlaşma prosesi ilə tamamlanmış olur.

19-cu əsrin sonlarından formalaşan qloballaşma prosesi ölkələr arasındakı maneələrin ortadan qalxması nəticəsində bir-birilərinə yaxınlaşması, bütünləşməsi deməkdir. “Qloballaşma” termini ümumi mənada yalnız bəzi proseslərini təsviri üçün istifadəyə uyğundur. Əslində təcrübədə “qloballaşma” anlayışı altında transregionallaşma, transmilliləşmə və beynəlmilliləşmə kimi proseslər gizlənilir. Transregionlaşma dedikdə, ölkənin regionlarının başqa xarici dövlətlərlə inteqrasiyası başa düşülür.

Regional iqtisadi inteqrasiya üzrə dünya təcrübəsi göstərir ki, inkişaf etmiş regionlar arasında geniş beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin qurulması ümumilikdə tədricən ölkələrin iqtisadi yaxınlaşmasına gətirib çıxarır. Müştərək transregional layihələrin formalaşması obyektiv olaraq birbaşa regionlararası iqtisadi əlaqələrdən asılıdır.

Müasir inteqrasiya prosesləri regionları vahid iqtisadi sahədə birləşdirən regionlararası əlaqələrin müxtəlifliyinə əsaslanır. Məsələn, müasir Avropada daha çox inkişaf, maliyyə və intitutsional dəstəyi müxtəlif ölkələrin regionlararası inteqrasiyası əldə etmişdir. Bu baxımdan Almaniya, Fransa, İtaliya və İspaniyanın sənaye cəhətdən daha çox inkişaf etmiş regionları arasında əməkdaşlıqları əlamətdardır. Baden – Vürtemburq (Almaniya) , Lombardiya (İtaliya) , Rona – Alp (Fransa) və Kataloniya (İspaniya) kimi regionların qeyri-formal birliklərini buna nümunə olaraq göstərmək olar. Bu 4 aparıcı Avropa regionunun iş adamları və dövlət strukturu nümayəndələrinin təşəbbüsü ilə yaradılmış transregional əməkdaşlıq sözsüz ki, Avropa Birliyinin yeni sənaye siyasətinin reallaşdırılması istiqamətində də səylərin birləşdirilməsində ciddi perspektivlərə malikdir.

Bu yolla, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinin ağırlıq mərkəzi aktiv olaraq regionlar səviyyəsinə yerdəyişmə edir. Yerdəyişmənin vacib şərtlərindən biri biznesin şəbəkə formasının inkişafına dəstək və regionlar arasında birbaşa əlaqələrin qurulmasıdır. Bununla bərabər, beynəlxalq birliklərin fəaliyyətinin əsas hissəsi kimi ümumi inteqrasiya infrastrukturunun qurulması çıxış edir. Burada ilk öncə bütün növ nəqliyyat kommunikasiyalarının inkişafı nəzərdə

tutulur. İnteqrasiya proseslərinin inkişafında lazımi effekti təmin etmək üçün bu tələblərə cavab verilməsi vacibdir.

İnteqrasiyanın problemləri texniki-hüquqidən daha çox sosial-iqtisadi səthdə yerləşir. Uğurlu iqtisadi inteqrasiyanın əsas tələblərindən biri bərabərlik və ölkələri birləşdirən yüksək səviyyədə sosial-iqtisadi inkişafdır.

Regional iqtisadi inteqrasiyası özündə stabil iqtisadi əlaqələrin formalaşması və milli təsərrüfatların əmək bölgüsü proseslərini əks etdirir. Bu proseslər xarici iqtisadi mübadilə və istehsal sahəsini əhatə edərək milli təsərrüfatların bir-biriylə yaxından birləşməsinə və regional miqyasda yeni vahid təsərrüfatın yaradılmasına gətirir.

İqtisadi inteqrasiya prosesi çox çətin və ziddiyətlidir. Baxmayaraq ki, əsas inteqrasiya səbəbi milli təsərrüfatların çərçivələrindən çıxmış yüksək inkişaf etmiş istehsalat faktorlarına olan tələblərdir, o yalnız iqtisadi deyil, həmçinin siyasi səbəblərlə də şərtlənir. Tarixən bu prosesdə iqtisadi və siyasi faktorların nisbəti müxtəlif mərhələlərdə dəyişmişdir.

Təcrübə və nəzəri araşdırmalar göstərir ki, bazarların regional inteqrasiya vasitəsilə genişlənməsi iştirakçı ölkələr üçün istehsal miqyasında əhəmiyyətli dərəcədə qənaətə səbəb olur.

İnteqrasiya birliyi çərçivəsində konkret qarşılıqlı əlaqə formaları iştirakçı ölkələrin təsərrüfatlarının inkişaf səviyyələrindən aslıdır. Bu ölkələrin xüsusiyyətləri müvafiq olaraq regional iqtisadi inteqrasiya proseslərinin forma, xarakter və hərəkətverici qüvvələrinə təsir edir.

Qloballaşma indi elə bir səviyyəyə çatıb ki, bu prosesdə iştirak etmək artıq zəruri hala gəlib. Xüsusilə də bizim kimi kiçik ölkələr üçün. Qloballaşma sayəsində beynəlxalq kapital bazarlarına daxil olaraq ölkələr ehtiyac duyduqları kapitalı cəlb edərək daha yüksək investisiya səviyyəsinə və iqtisadi artıma nail ola bilərlər.

Təbii ki, hər bir şeyin olduğu kimi qloballaşmanın da müsbət cəhətləriylə yanaşı, mənfi cəhətləri də mövcuddur. Lakin ölkə düzgün iqtisadi alətlərdən istifadə edərək, düzgün vaxtda düzgün seçimləri edərək qloballaşmanın bütün təsirlərinin müsbət tərəfindən yararlanma bilər. Dövlətin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə fəal iştirak edərək inteqrasiya proseslərini sürətləndirməsi, beynəlxalq əmək bölgüsünü daha da dərinləşdirməsi üçün daxili qanunvericiliyi dünya standartlarının tələbləri ilə maksimum dərəcədə uyğunlaşdırmalıdır.

Dünya dövlətləri iqtisadi, təbii və maddi resursları cəhətdən bir-birindən müxtəlifliyinə görə seçilir. Bu fərqlərə baxmayaraq ölkələrin coğrafi yerləşməsi, mövqeyi, əmək ehtiyatlarına və s. göstəricilərə görə çox ortaq cəhətləri də var. Ölkə iqtisadiyyatları nə qədər ayrılıqda formalaşsalar da, dünya iqtisadiyyatının subyekt kimi daim qarşılıqlı asılıq mövcuddur. Beləliklə, müasir şəraitdə ölkələrarası münasibətlərdə beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya mühüm rola malikdir.

1.2. Transregional layihələrin dünya iqtisadiyyatında rolu

Hazırda dünya iqtisadiyyatında gərgin rəqabət şəraiti hökm sürür. Belə bir vəziyyətdə qloballaşmada iştirak edən hər bir dövlət regional və beynəlxalq əlaqələrini genişləndirməyə çalışır. Bu məqsədlə müxtəlif transregional layihələrin həyata keçirilməsi çox effektiv bir alətdir. Bu səbəbdən ölkələr daha çox və daha faydalı transregional layihələrə onların da daxil edilməsi marağındadırlar. Bəzən müəyyən bir hədəf üçün bir neçə fərqli alternativ layihə imkanları olur. Hər bir layihənin reallaşdırılmasında müəyyən ölkələrin özünə uyğun mənafeleəri var və layihələrin seçimi zamanı maksimum yararlanı biləcəyi, iqtisadi və siyasi cəhətdən daha uyğun olan layihələrə üstünlük verilir.

Azərbaycanın iştirak etdiyi layihələrlə yanaşı həm şərq, həm də qərb istiqamətində qonşu və region dövlətləri müxtəlif transregional layihələr həyata keçirir. Bu layihələrdə hazırda ölkəmizin iştirakı nəzərdə tutulmasa da, gələcəkdə müxtəlif nisbətən kiçik həcmli başqa dövlətlərin layihələri genişlənərək Azərbaycan və digər dövlətləri də özünə aid edə bilər. Artıq ayrı-ayrı regionları əlaqələndirən müxtəlif transregional layihələr öz aralarında əlaqələndirilərək vahid transkontinental layihələrə çevrilə biləcəklər. Bu səbəbdən bütün qeyd olunanların reallaşması mərhələsinə çatanadək mümkün qədər çox və geniş transregional layihələrin həyata keçirilməsi vacibdir.

Regional əməkdaşlığı genişləndirmək və iqtisadi sabitliyi möhkəmləndirmək üçün Avropa Birliyi müxtəlif layihələri dəstəkləyir. TACIS proqramı 1991-ci ildə, keçmiş Sovetlər Birliyinin 12 dövlətinə və Monqolustana texniki dəstəyi təmin etmək üçün yaradılmışdır.

TRASECA layihəsi (Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi) 1993-cü ilin mayında Brüsseldə 8 təsisçi dövlətin (5 Mərkəzi Asiya və 3 Cənubi Qafqaz dövlətləri) ticarət və nəqliyyat nazirlərinin konferensiyasında əsası qoyulmuşdur.

TRASECA-nın məqsədi qeyd olunmuş dövlətlərin iqtisadi və siyasi müstəqilliyini dəstəkləmək, onların alternativ nəqliyyat yolları vasitəsilə Avropa və dünya bazarlarına çıxış imkanlarını artırmaq və iştirakçı ölkələrin öz aralarında gələcək regional əməkdaşlığının stimullaşdırılmasıdır. Bununla yanaşı layihədən iştirakçı dövlətlərə investorlar və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının cəlb edilməsi üçün istifadə etmək də əsas hədəflərdəndir. Layihə çərçivəsində gələcəkdə TRASECA nəqliyyat dəhlizinin Trans-Avropa şəbəkələri ilə inteqrasiyasının optimallaşdırılması da nəzərdə tutulub.

Şəkil 1. TRASECA layihəsi

Bu regional inteqrasiya layihəsi yalnız yeni Avrasiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasını nəzərdə tutmur, həmçinin dünyanın ən böyük qitəsində iqtisadi qarşılıqlı əlaqənin möhkəmləndirilməsi hədəfini daşıyır.

TRASECA layihəsi digər mövcud marşrutlardan daha cəlbedicidir. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, Yokohamadan (Yaponiya) əsas iri Qərbi Avropa limanlarından (Rotterdam, Hamburq, Antverpen və s.) olan əsas transokean marşrutu üzrə məsafə TRASECA marşrutuyla müqayisədə 2 dəfə uzundur. Bu layihənin inkişafı, marşrutun keçdiyi ölkələrdə tranzitin inkişafı, sözsüz ki, gələcəkdə istehsalın artmasına və bu regionlarda əhəlinin məşğulluq səviyyəsinin artmasına da səbəb olacaq. Hansı tipli iqtisadi və ya siyasi dəyişiklər olsa da TRASECA dəhlizinin öz nəqliyyat şəbəkəsi ilə mövcudluğu əlverişli investisiya

mühiti yaradaraq, həm regional, həm də transregional inteqrasiya proseslərinə müsbət təsir edən uzunmüddətli stabilləşdirici faktor olaraq qalacaq.

21-ci əsrdə telekommunikasiya və informasiya proseslərinin sürətli inkişafıyla eyni zamanda ümumdünya internet şəbəkəsi üzərindən gedən elektron ticarətin də inkişafını nəzərə alaraq, qeyd etmək lazımdır ki, bu kontekstdə nəqliyyatın rolu daha da artır. Elektron satışların satışındasa əsas məsələ sifariş olunmuş məhsul və yüklərinin çatdırılması sürətidir. Bununla yanaşı, çoxlu sayda faktorları da analiz etmək lazımdır: yükərin çatdırılmasının sürət və təhlükəsizliyi, qətt edilməli olan məsafə, nəqliyyat növü. Bununla bağlı nəqliyyat xidmətləri bazarında birinci plana tranzitlik aspekti çıxır ki, yeni, daha qısa marşrutlar, rəqabətədavamlı tariflər, tranzit daşınmanın uyğun xidmət səviyyəsi və s. – tranzit daşınmalarında hamıya məlum olan “kommersiya üçbucağı” (Vaxt – Xidmət – Tarif). Eyni zamanda, dəniz nəqliyyatı transokean marşrutlarında öz pozisiyalarını qoruyub saxlayacaq.

Geniş nəqliyyat şəbəkəsi olan istənilən nəqliyyat dəhlizinin yaradılması və inkişafı yalnız ayrı-arılıqda dəhlizin keçdiyi ölkələrin yük daşınmalarının artacağını nəzərdə tutmur. Çünki beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin tranzit yükdaşınmasının hərəkəti və paylanması transregional və çoxfaktorlu koordinat sistemində təşkil olunur və fəaliyyət göstərir.

TRASECA nəqliyyat dəhlizinin rəqabətədavamlılığını artırmaq üçün yeni yükdaşımaların cəlb edilməsi məqsədilə nəqliyyat komplekslərinin əhəmiyyətli modernizasiyası tələb olunacaq. Mərhələli modernləşdirmə və nəqliyyat infrastrukturunun və onun komplekslərinin inkişafı üçün TRASECA layihəsi ölkələrinə lazım olan ümumi investisiyanın təxmini həcmi 50 mlrd. dollardan çoxdur. Müqayisə üçün Çin son illərdə analoji məsələlərin həllinə 30 mlrd. dollardan çox vəsait xərcləmişdir.

TRASECA ölkələrinin tarixinə nəzər yetirsək görə bilərik ki, yalnız daxili maliyyə resurslarının və Beynəlxalq Maliyyə İnstitutlarının kreditlərinə hesabına böyük miqyasda nəqliyyat infrastrukturunun yenilənməsi olduqca çətinidir. Özəl investorların öz investisiya biznes-planlarının reallaşdırılması üçün mühafizəkar

və planlaşdırıla bilən şərtlərin yaradılması vacibdir. Bu investisiya mühitinin cəlbediciliyi səviyyəsinin əsas indikatorlarındanıdır. Həmçinin, özəl investorların nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı və modernləşdirilməsinə yönləndirilmiş birləşdirici regional investisiya biznes-planlarında iştirakı gələcəkdə həlledici əhəmiyyət daşıyacaq.

INOGATE (INterstate Oil and GAs Transportation to Europe) layihəsi 1995-ci ildə Avropaya neft və qazın dövlətlərarası ixracına Avropa Birliyinin dəstək mexanizmi kimi reallaşdırılmağa başlanılmışdır. Layihə çərçivəsində Avropa birliyi yeni müstəqillik əldə etmiş ölkələrə maliyyə dəstəyi göstərmişdir. Azərbaycan da daxil olmaqla 15 ölkə 1999-cu ilin iyulunda dövlətlərarası Çərçivə Sazişi imzalanmışdır.

Layihə 2006-cı ilədək TACIS proqramı tərəfindən, 2007-ci ildən isə Avropa Qonşuluq və Tərəfdaşlıq Aləti (AQTa) tərəfindən maliyyələşdirilməkdədir.

Layihənin əsas hədəfləri iştirakçı ölkələrdə şəffaf enerji bazarlarının yaradılması, həmin bazarların Avropa Birliyinin enerji bazarı ilə inteqrasiyasının gücləndirilməsi, enerji təchizatının təhlükəsizliyinin artırılması və investisiyaların cəlb olunmasıdır. Bundan əlavə mövcud infrastrukturun bərpa edilməsi və müasirləşdirilməsi, ətraf mühit üçün daha zərərsiz və enerji qənaətli sistemlərə dəyişdirilməsi, bütün iştirakçılar üçün iqtisadi və ətraf mühitin qorunması baxımından maraq kəsb edən layihələrin maliyyələşdirilməsinin təşviq edilməsi sahələrində hüquqi və texniki standartların uyğunlaşdırılması da prioritet mövzulardandır.

Çinin güclü və stabil iqtisadiyyatı hesabına Çin investorları qlobal səviyyədə aktiv və vacib rol oynayırlar. Çinin fərqli sahələrdə olan böyük potensialı həm yerləşdiyi region, həm Avrasiya, həm də bütün dünya üçün olduqca vacibdir. Son illərdə Orta Asiyada möhkəmlənməyə başlayan Çin bu istiqamətdə tarixi İpək yolunun dirçəldilməsi üzrə mühüm tədbirlər həyata keçirməkdədir. Xüsusilə Si Tszinpinin 2012-ci ildə rəhbərliyə gəlməsindən sonra bu mövzu yenidən gündəmə gəldi. 2013-cü ildə Tszinpin yeni “İpək yolu iqtisadi kəməri”-nin yaradılmasıyla

bağlı təklifi, Çinin həm iqtisadi, həm də siyasi və hərbi baxımdan Orta Asiyada möhkəmlənməsinə imkan yaradacaq. Bu layihə Çinin Xəzər dənizi vasitəsilə Azərbaycana və oradan da Aralıq dənizi hövzəsinə çıxış əldə etməsinə imkan verəcək. Bu istiqamətdə Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yoluna Çin də böyük maraq göstərir. BTQ işə düşdükdən sonra Çin Orta Asiya ərazisindən istifadə etməklə ildə milyonlarla ton Avropa bazarına əmtəə göndərə biləcək. BTQ-in fəaliyyətə başlaması Çinin “İpək Yolu İqtisadi Kəməri” layihəsinin reallaşdırılmasına təkan verəcək. Çin hazırda BTQ dəmiryoluna qoşula bilmək üçün Orta Asiyada yeni dəmiryolları inşa etməkdədir. Ümumi uzunluğu 1100 kilometr olacaq yeni dəmiryolunu Çin üçün Avropaya açılan pəncərə adlandırıla bilər. Layihənin reallaşdırılması Çinin Avropaya münasibətlərinin genişləndirilməsi və ümumi ticarətin həcmində artmasına təsir edəcək. Çin rəhbərliyinin layihə ilə bağlı məqsədlərinin ciddiliyini iqtisadi kəmərin tikintisi Çin Xalq Respublikasının sistem müəyyənləşdirici siyasi sənədlərinə - 2015-ci il üçün sosial-iqtisadi inkişaf planı və hökumətin işi haqda hesabat daxil edilib. Orada qeyd olunub ki, İpək yolu iqtisadi kəməri Çinin gələcəkdəki beynəlxalq əməkdaşlıqlarının inkişafında əsas alətlərdən biri olacaq və bu inisiativin həyata keçirilməsi Çinin 2015-ci ildəki xarici siyasi fəaliyyətinin əsas nəzər nöqtəsi olacaq. Bu böyük layihənin hətta 2016-cı ildə qəbul olunacaq “13-cü beşillik” planına salınacağı da təsdiqlənib. TRASECA layihəsindən fərqli olaraq hələki Rusiyanın da İpək yoluna qoşula biləcəyi bildirilir. TRASECA layihəsinin həyata keçirilməsində ABŞ-ın da maraqları olduğundan, həmin layihəyə Rusiyanın da aid ediləcəyi gözlənilirdi.

İpək yolunun dirçəldilməsi üzrə layihələr çərçivəsində Qazaxıstan da müəyyən tədbirlər həyata keçirməyə hazırlaşır. Ölkənin qərbindəki Aktau dəniz limanı genişləndiriləcək və Aktobedə yeni logistika mərkəzi tikiləcək. Bu obyektlər Qazaxıstanın Avropaya çıxışı üçün qərb darvazaları olacaq. Çin üçün də layihədə Qazaxıstanın iştirakı vacibdir. Çinlə həmsərhəd olan üç Mərkəzi Asiya dövlətindən məhz Qazaxıstan daha cəlbədidir. Birincisi, Qazaxıstanda likvid təbii resurslar daha çoxdur, Qırğızıstanda azdır, Tacikistandasa az olmağıyla yanaşı,

onları əldə etmək də daha çətinidir. İkincisi, Qazaxıstan Çinlə həmsərhəd olmayan Mərkəzi Asiya dövlətləri – Özbəkistan və Türkmənistanla həmsərhəddir. Deməli, onun ərazisindən həmin dövlətlərin bazarına da çıxış əldə etmək olar. Çinin Türkmənistan qazıyla bağlı da böyük planları var. Üçüncüsü isə, ərazisinin relyefi daha çox düzənlikdən ibarət olduğundan dəmiryollarının çəkilişi daha ucuz başa gələcək. Sonunda isə, Mərkəzi Asiya dövlətlərindən iqtisadi cəhətdən Qazaxıstan daha güclü inkişaf etmiş struktura malikdir.

“Böyük İpək Yolu” layihəsinin həyata keçirilməsi üçün OPEK fondu, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı və digər xarici qurumlar maliyyə vəsaitləri ayırmışdır. “Böyük İpək Yolu”nun 503 km – lik hissəsi Azərbaycan ərazisindən keçəcək olan Bakı – Ələt – Qazıməmməd magistralının tikintisi yerli şirkətlərlə yanaşı, Türkiyə və İtaliya şirkətləri həyata keçirir.

Dünya Bankı da “Böyük İpək Yolu” layihəsinin maliyyələşdirilməsi üçün Azərbaycana kredit ayırıb. Dünya Bankının maliyyələşdirdiyi "Qafqaz Magistral Yolları Layihəsi" çərçivəsində Gəncə-Şəmkir avtomobil yolunun bərpası və yenidən qurulması işləri aparılıb. Bu yolun tikintisi üçün Dünya Bankı \$7 milyon, Şəmkir – Qazax magistral yolunun tikintisi üçün isə \$33 milyon kredit ayırmışdır.

Son illərdə Çinin Qazaxıstanla neft, enerji və infrastruktur sahələrində birgə əməkdaşlıq layihələri artmaqdadır. 2006-cı ildə Qazaxıstan-Çin neft nəqliyyat layihəsinin ikinci sırası olan illik 10 mln. ton gücə malik Atasu-Alaşankou neft boru kəməri istifadəyə verilmişdir. 2013-cü ildə keçiricilik qabiliyyəti 20 mln. tonadək artırılmışdır. Qazaxıstanda neft və qaz kondensatının hasilat həcmi 2013-cü ildə 81, 73 mln. ton (3,2% artım), ixrac həcmi isə 72,08 mln. ton (2012-ci ildə 68,6 mln. ton) olmuşdur.

Qazaxıstan yeni “Beyney-Jezkazqan” dəmir yolunun, habelə Çindən İran körfəzi və Qafqaz istiqamətində tranzit imkanlarını maksimum cəlb etmək üçün Çinə ikinci keçidin tikintisinə böyük vəsait yatırır. Bu iki layihənin həyata

keçirilməsi və Aktau limanının genişləndirilməsi Qafqaz istiqamətində böyük nəqliyyat axını cəlb etməyə şərait yaradacaq.

Bugün Avropa və Çin arasında əmtəə dövriyyəsi təxminən 600 mlrd. dollardır. Bu yüklərin əsas hissəsi dəniz vasitəsilə nəql edilir. Əmtəələrin Mərkəzi Asiyadan və Cənubi Qafqazdan daşınmasını nəzərdə tutan İpək yolu, məhsulların nəqliyyatı müddətini 2 dəfədən daha artıq 12-15 günə qədər azaltmaq imkanı verəcək. Əgər bu layihə gələcəkdə Avropa-Çin əmtəə dövriyyəsinin heç olmasa 10%-i özünə çəkə bilsə, hər bir tranzit ölkə üçün yaxşı qazanc olacaq. Bununla yanaşı Avropayla Çin arasındakı əmtəə dövriyyəsinin də sürətli artım tempini nəzərə almaq lazımdır.

2013-cü ildə Rosneft Kazmunayqaz və Kaztransoyl şirkətləri ilə Qazaxıstanın əzasızından illik 7 mln. ton (10 mln. tonadək artırılma imkanıyla) neftin nəqliyə bağlı müqavilə imzaladı. Çin özü də Qazaxıstandan keçən marşrutda maraqlıdır, çünki Çinin CNPC şirkəti Atasu-Alaşankou neft boru kəmərinin 50%-in sahibidir. Bu kəmərsə hazırda tam gücü ilə yüklənməyib və öz bütün potensialından istifadə edilmir.

Son illər ərzində Türkmənistan qazının tədarüku üçün İrana ikinci qaz xətti, Çinə isə üç beynəlxalq qaz kəməri inşa edilib. Hazırda boru kəmərinin dördüncü xəttinin inşasına hazırlıq gedir. Perspektivdə beynəlxalq və regional əhəmiyyətli “Türkmənistan-Əfqanıstan-Pakistan-Hindistan” (TAPI) qaz kəməri layihəsinin tikintisi də planlaşdırılır. Təbii qaz ehtiyatına görə ilk 4-lükdə olan Türkmənistanda 2014-cü ildə 76 mlrd. kubmetr qaz hasil olunub ki, onun 45 mlrd. kubmetri ixrac edilmişdir. Bundan əlavə Türkmənistanın Çinə 65 mlrd. kubmetr qaz nəqliylə bağlı layihəsi də var. Türkmənistan Qərb istiqamətində də təbii qazın nəqlinin tərəfdarı olduğunu bildirsə də, TransXəzər layihəsinin gecikdirilməsi və qeyd olunan layihələr Türkmənistanın hazırda daha çox Şərqi istiqamətləndiyini deməyə əsas verir.

Avropada da yaxın zamanlarda yeni transregional layihənin başlanılması nəzərdə tutulub. Yeni layihə Avropanın çatışmayan qaz infrastrukturunu

boşluğunu dolduraraq, Şimal-Cənub və Şərq-Qərb istiqamətlərini birləşdirəcək. Bolqarıstan, Rumıniya, Macarıstan, Slovakiya və Balkan ölkələrinin qaz infrastrukturunun təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutan Eastring (Şərq halqası) layihəsi Slovakiyanın qaz boru kəmərinin operatoru “Eustream” tərəfindən təklif olunur. Bu kəmərin 2018-ci ildə istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulur və bu layihə Rusiyanın “Türk Axını”-nın uzadılması və keçmiş “Cənub Axını”-nın qurudakı seqmentinin inşası ilə bağlı planlarına rəqib ola bilər. Eastring layihəsi üçün qaz mənbəyi Azərbaycan (birləşdirici kəmərlər vasitəsilə) və Rusiyadır (“Türk Axını”-nın uzadılması).

Türk axını layihəsi Qara dəniz vasitəsilə Rusiya təbii qazının Türkiyə və Yunanıstana çatdırılmasını nəzərdə tutur. Ötən ilin sonunda Rusiyanın əvvəl təklif etdiyi “Cənub Axını” layihəsini ləğv etdiyini bildirmiş və bu layihəni ona alternativ kimi təklif etmişdir. Rusiyanın “Qazprom” şirkəti ilə Türkiyənin “Botaş” şirkətləri arasında qaz kəmərinin tikintisiylə bağlı memorandum imzalanıb. Layihə çərçivəsində il ərzində 63 mlrd. kubmetr. təbii qaz daşınacaq ki, bunun 14 mlrd. kubmetri Türkiyə üçün, 49 mlrd. kubmetri isə Avropa bazarı üçün nəzərdə tutulur. Layihənin 2020-ci ildə yekunlaşacağı gözlənilir.

1.3. İqtisadi səmərəlilik, onun müəyyənləşdirmə və artırılma üsulları

Səmərəli layihələrin həyata keçirilməsi cəmiyyətin sərəncamına gələn ÜMM-i artırır. Daha sonra bu ÜMM layihədə iştirak edən subyektlər arasında bölünür (şirkətlər, səhmdarlar, banklar və s.). Bu subyektlərin gəlir və xərcləriylə layihələrin müxtəlif növ səmərəliliyi müəyyən olunur:

- Layihənin ümumi səmərəliliyi
- Layihədə iştirak səmərəliliyi

Layihənin ümumi səmərəliliyi layihənin mümkün iştirakçıları üçün potensial cəlbediciliyini müəyyənləşdirmək və maliyyələşdirmə mənbələrinin axtarışı məqsədilə qiymətləndirilir. Özünə aşağıdakıları daxil edir:

- Layihənin ictimai (sosial – iqtisadi) səmərəliliyi.
- Layihənin kommertiya səmərəliliyi

İctimai effektivliyin göstəriciləri layihənin reallaşdırılmasının ümumilikdə cəmiyyət üçün sosial-iqtisadi nəticələrini, o cümlədən, həm layihənin birbaşa nəticə və xərclərini, həm də kənar xərclərini: iqtisadiyyatın əlaqədar sahələrində nəticə və xərcləri, ekoloji, sosial və digər qeyri-iqtisadi effektləri hesaba alır.

Layihənin kommertiya səmərəliliyinin göstəriciləri layihəni reallaşdıran bir iştirakçı üçün onun həyata keçirilməsinin maliyyə nəticələrini hesaba alır. Fərz olunur ki, o layihənin reallaşdırılması üçün bütün lazımi xərcləri qarşılıyır və onun bütün nəticələrindən istifadə edir.

Layihədə iştirak səmərəliliyi layihənin reallaşdırıla bilməsini yoxlamaq və bütün iştirakçıların onda maraqlı olmasını yoxlamaq məqsədilə müəyyənləşdirilir.

Layihədə iştirak səmərəliliyi özünə aşağıdakıları daxil edir:

- müəssisə-iştirakçı üçün səmərəlilik
- səhmdarlar üçün səmərəlilik (müəssisənin səhmlərinə investisiya yatırımının səmərəliliyi)
- Layihədə müəssisə-iştirakçılara nisbətə daha yüksək strukturun iştirakı, o cümlədən:
  - regional səmərəlilik – ayrı-ayrı regionlar üçün
  - sahəvi səmərəlilik – ayrı-ayrı maliyyə-sənaye qrupları, müəssisə birlikləri və holding strukturları üçün
  - büdcə səmərəliliyi – layihədə dövlətin iştirakının səmərəliliyi

Layihələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin təməlinə aşağıdakı əsas prinsiplər qoyulub:

- layihəyə bütün həyat tsikli boyu baxılması (hesablama dövrü)
- hesablama dövrü ərzində layihənin həyata keçirilməsiylə bağlı olan pul axınlarının bütün qolları və çıxışları da daxil olmaqla, pul axınlarının modelləşdirilməsi
- müxtəlif layihələrin (layihənin variantlarının) müqayisə şərtlərinin qarşılaşdırılması
- pozitivlik prinsipi və maksimum effekt. Layihənin investor nöqtəyi nəzərindən səmərəli kimi qəbul edilməsi üçün layihənin reallaşdırılması təsiri müsbət olmalıdır. Alternativ layihələrin müqayisəsi zamanı daha çox təsiri olan layihəyə üstünlük verilməlidir.
- vaxt amilinin nəzərə alınması. Layihənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı vaxt amilinin müxtəlif aspektləri nəzərə alınmalıdır. O cümlədən, layihənin

parametrlərinin dinamikliyi və iqtisadi mühiti, istehsalla resursların çatdırılmasının və onların ödənilməsinin arasındakı vaxt kəsikləri, müxtəlif vaxtlı xərc və/və ya nəticələrin uyğunsuzluğu.

- yalnız gələcək xərc və gəlirlərin nəzərə alınması. Səmərəlilik göstəricilərinin hesablanması zamanı yalnız layihənin həyata keçirilməsi ilə gələcək xərc və gəlirlər nəzərə alınmalıdır. Bura həmçinin əvvəl yaradılmış istehsalat fondalarının cəlbi ilə bağlı xərclər, həmçinin layihənin aparılmasıyla bağlı gələcək itkilər də daxil edilməlidir. Layihədə istifadə olunmuş əvvəl yaradılmış resurslar onların yaradılmasına çəkilmiş xərclərlə deyil, itirilmiş qazancın ən yaxşı alternativ istifadədə mümkün olan maksimal dəyərini əks etdirən alternativ dəyərləriylə qiymətləndirilir. Keçmiş, artıq həyata keçirilmiş, perspektiv olaraq alternativ gəlirlərin əldə olunması imkanlarını təmin etməyən xərclər pul axınlarında nəzərə alınmır və səmərəlilik göstəricilərinin dəyərinə heç bir təsir göstərmir.

- layihənin daha əhəmiyyətli nəticələrinin nəzərə alınması. Layihənin səmərəliliyinin nəzərə alınması zamanı onun reallaşdırılmasının bütün nəticələri də nəzərə alınmalıdır. Həm iqtisadi, həm də qeyri-iqtisadi.

- layihənin müxtəlif iştirakçılarının mövcudluğunu nəzərə almaq, onların maraqlarının uyğun gəlməməsi və kapitalın dəyərini qiymətləndirilməsindəki müxtəliflik.

- qiymətləndirmənin çoxpilləliyi. Layihənin hazırlığının və həyata keçirilməsinin müxtəlif mərhələlərində onun səmərəliliyi yenidən müəyyən olunur.

- inflyasiyanın nəzərə alınması (layihənin reallaşdırılması dövründə müxtəlif məhsul və resursların qiymətlərindəki dəyişikliklərin nəzərə alınması)

- layihənin reallaşdırılması zamanı qeyri-müəyyənlik və risklərin təsirinin nəzərə alınması

İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi 2 mərhələdə aparılır.

Birinci mərhələdə layihənin ümumilikdə səmərəlilik göstəriciləri hesablanır. Bu mərhələnin məqsədi layihə həllərinin məcmu iqtisadi qiymətləndirməsi və investorların axtarışı üçün lazımi şəraitin yaradılmasıdır. Yerli layihələr üçün yalnız onların kommersiya səmərəliliyi qiymətləndirilir və əgər o məqbul olarsa, qiymətləndirmənin ikinci mərhələsinə keçmək olar. Əgər maliyyələşmənin mənbəyi və şərtləri artıq məlumdursa, kommersiya səmərəliliyinin qiymətləndirməsini aparmamaq olar.

İkinci mərhələ, maliyyələşmə sxeminin hazırlanmasından sonra həyata keçirilir. Bu mərhələdə iştirakçıların sayı dəqiqləşdirilir və onların hər birinin bu layihədə iştirakının səmərəliliyi və layihənin maliyyə cəhətdən reallaşdırıla bilməsi müəyyənləşdirilir. Yerli layihələr üçün bu mərhələdə layihədə ayrı-ayrı müəssisə-iştirakçıların iştirakının səmərəliliyi, Belə səhmdar müəssisələrin səhmlərinə investisiya yatırımlarının səmərəliliyi müəyyənləşdirilir.

İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı sırayla həyata keçirilir:

- İnvestisiya imkanlarının axtarışı (imkanların, investisiya təkliflərinin müəyyənləşdirilməsi)
- Layihənin ön hazırlığı (ilkin seçim mərhələsi, investisiyaların əsaslandırılması)
- Layihənin yekun hazırlığı (layihələndirmə mərhələsi, texniki-iqtisadi əsaslandırma)

İnvestisiya imkanlarının axtarışı və layihənin ön hazırlığı mərhələlərində adətən layihənin ümumi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi ilə kifayətlənirlər. Bununla yanaşı pul axınlarının hesablanması cari qiymətlər üzrə aparılır. Layihənin maliyyələşmə sxemi ən ümumi cizgilərdə planlaşdırıla bilər.

Layihənin yekun hazırlıq mərhələsində yuxarıda qeyd olunmuş bütün növ səmərəliliklər qiymətləndirilir. Bu zaman real məlumatlar istifadə olunmalıdır. Hesablamalar isə cari və proqnozlaşdırılmış qiymətlərlə aparılmalıdır.

Maliyyələşmə sxeminin müəyyənləşdirilməsinin məqsədi – investisiya layihəsinin maliyyə reallaşdırının təmin edilməsidir. Yəni ki, layihənin pul axını strukturunu elə təmin etmək lazımdır ki, hər bir hesabat addımında layihənin davamı üçün kifayət qədər pul olsun.

Maliyyə sxeminin hazırlanması zamanı cəlb olunan vəsaitlərə olan tələb müəyyənləşdirilir. Lazım olduğu təqdirdə pul axınının müsbət saldo hissəsinin depozitə və ya uzunmüddətli qiymətli kağızlara yatırılması mümkündür. Belə yatırımlar əlavə fondlara yatırımlar adlanır. Əlavə fondlara amortizasiyadan və ya xalis gəlirdən vəsaitlər daxil edilə bilər. Əlavə fondlara vəsaitlərin daxil edilməsi məxaric hesab olunur. Bu vəsaitlərdən gəlirlər isə investisiya layihəsinin qeyri-əməliyyat gəlirlərinin hissəsi hesab olunur.

İnvestisiya layihələrinin seçimi zamanı iqtisadi qiymətləndirmə əsaslandırma və mümkün variantlar arasında seçim prosesində mərkəzi yeri tutur. Layihənin bütün əlverişli xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, əgər aşağıda qeyd olunanları təmin etmirsə, heç vaxt reallaşdırılmasına başlanılmayacaq:

- yatırılmış vəsaitlərin məhsul və xidmətlərin satışından gəlirlər hesabına qaytarılması
- müəssisələr üçün investisiyaların rentabelliğini arzuolunandan aşağı olmamasını təmin edən gəlirlərin əldə olunması
- müəssislər üçün məqbul müddət çərçivəsində sərmayələrin qayıtması

İnvestisiya fəaliyyətinin məhz belə nəticələrə çatma reallığının müəyyənləşdirilməsi istənilən layihəyə vəsait yatırılmasının maliyyə-iqtisadi qiymətləndirilməsinin əsas vəzifəsidir.

Belə qiymətləndirmənin həyata keçirilməsi həmişə çətin tapşırıq olmuşdur, bu isə bir sıra amillərlə izah olunur:

Birincisi, investisiya xərcləri ya bir dəfə, ya da uzun zaman dövrü ərzində (bəzən bir neçə ilədək) dəfələrlə həyata keçirilə bilər.

İkincisi, investisiya layihəsindən nəticələrin əldə olunması prosesi də uzundur (istənilən halda bir ildən çox olur).

Üçüncüsü, uzun əməliyyatların aparılması investisiyaların bütün aspektlərinin qiymətləndirilməsində qeyri-müəyyənliyin artımına və səhvin olması riskinə gətirir.

Məhz bu amillərin mövcudluğu investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinin xüsusi üsulların yaradılmasının vacibliyini doğurdu. Bu üsullar minimal mümkün xəta dərəcəsi ilə kifayət qədər əsaslandırılmış qərarların qəbuluna imkan yaradır (amma layihənin qiymətləndirilməsi zamanı tamamilə etibarlı qərar əlbəttə ki, mümkün deyil).

II FƏSİL

Azərbaycandakı reallaşdırılan transregional layihələr, onların əsas xarakteristikaları

2.1. Azərbaycanın region, dünyada yeri və xarici siyasətdəki əsas istiqamətlər

1991-ci ildə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra xarici iqtisadi əlaqələrində öz müstəqil strategiyasını yürütməyə başlamışdır. Bu strategiyanın əsas hədəfləri bazar iqtisadiyyatına keçid və ölkə iqtisadiyyatının beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə inteqrasiyası olmuşdur.

Müstəqilliyin ilk illərində müharibə vəziyyəti və çətin siyasi şəraitə baxmayaraq Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı və dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyası sahəsində əhəmiyyətli uğurlara nail olunub. Beynəlxalq maliyyə-kredit və iqtisadi qurumlarla əlaqələrin qurulması bu inteqrasiya strategiyasının əsas istiqamətlərindən olub. Qeyd etmək lazımdır ki, ötən əsrin sonlarında Azərbaycan demək olar bütün nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlara üzv olmuşdur. 1992-ci ildə Dünya Bankına, Beynəlxalq Valyuta Fonduna, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankına, İslam İnkişaf Bankına, 1999-cu ildə isə Asiya İnkişaf Bankına.

Azərbaycan 1992-ci il martında Beynəlxalq Millətlər Təşkilatının, daha sonra elə həmin ildə ATƏT, İKT kimi təşkilatların da üzvünə çevrilmiş Azərbaycan, 2001-ci ildə Avropa Şurasına qəbul olunmuş, Avropa Birliyi və NATO kimi təşkilatlarlasa geniş əlaqələr yaratmışdır.

Strategiya çərçivəsində Azərbaycan inkişaf etmiş ölkələrin qabaqcıl texnologiyalarını və maliyyə resurslarını cəlb etməyə çalışmış və onlarla qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əlaqələri daim inkişaf etdirilmişdir. Bu münasibətlərin qurulmasında ölkənin zəngin iqtisadi potensialı və əlverişli geosiyasi mövqeyi mühüm rol oynayıb.

Öz strateji yerləşməyinə görə Azərbaycanın üzərində dünyanın əsas güc mərkəzlərinin mənafeyi toqquşur. Azərbaycan dünyadakı iqtisadi proseslərdə aktiv iştirak etməyə başladıqdan sonra ölkənin müxtəlif istiqamətli – sosial-iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik məsələlərinin nizamlanmasında inteqrasiya strategiyasının rolu daha da vacib olmuşdur.

Bugün dünyadakı əsas güc mərkəzlərinin, regional və beynəlxalq münasibətlərin hazırkı quruluşunun araşdırılması Azərbaycan kimi özünün xarici strategiyasını müəyyənləşdirən, dövlətlərarası regional və beynəlxalq əlaqələrə qoşulmaq istəyən dövlət üçün vacibdir. Çünki bu mərhələdə dövlətin dünya ölkələri arasında gələcək yeri və rolu onun hansı stratejiyanı seçməsindən, iqtisadi-siyasi və təhlükəsizlik meyillərini hansı beynəlxalq güc mərkəzinə yönəltməsindən, hansı dövlətlərlə əməkdaşlıq, tərəfdaşlıq, dostluq və nəhayət, strateji müttəfiqlik əlaqələrini yaratmasından asılıdır. Bütün bu münasibətlər qurularkən milli maraqlar daha üstün tutulmalıdır.

Həyata keçirilən stratejiyanın əsas məqsədləri ölkədə sahibkarlığı inkişaf etdirmək, sahibkarlar və investorlar üçün əlverişli biznes mühitinin yaradılması, milli iqtisadiyyatın diversifikasiyası olmuşdur. Bu istiqamətdə mülkiyyətin özəlləşdirilməsi prosesini də qeyd etmək olar. Özəlləşdirmə prosesi yeni başlayan zaman özəl sektorun ÜDM-də payı 10%-dən az olsa da, hazırda bu göstərici 85%-ə çatdırılıb.

Vəziyyətə uyğun inteqrasiya strategiyasının yürüdülməsi nəticəsində müstəqilliyin ilk illərindəki belə demək olarsa böhran vəziyyətinin daha da dərinləşməsinə imkan verilmədi. Azərbaycan bütün dünya ölkələri ilə iqtisadi və mədəni əlaqələri genişləndirmə və dərinləşdirmə yoluna qədəm qoydu. Bu əlaqələr içərisində Türkiyə ilə münasibətlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bir-biriylə etnik, mədəni, ümumi dil nöqtəyi nəzərindən bağlı olan iki ölkə arasındakı ikitərəfli münasibətlər hal hazırda strateji əməkdaşlıq səviyəsində daha da dərinləşmiş və genişlənmişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri isə Azərbaycanın həyata keçirdiyi yeni neft strategiyası olmuşdur. Azərbaycan və Türkiyənin birgə regiondakı

qeosiyasi və iqtisadi hadisələrə münasibətləri, həyata keçirdikləri transregional iqtisadi layihələr iki dövlət arasındakı əməkdaşlıq keyfiyyətinin səviyyəsinin və onların pozisiyalarını nümayiş edir.

Azərbaycan üçün iqtisadi əməkdaşlıq cəhətdən önəmli regionlardan biri də Qara dəniz ölkələridir. Azərbaycanın üç iri neft boru kəmərinin ikisi vasitəsilə neftimiz Qara dəniz limanlarına daşınılır. Gürcüstan da regionda ölkəmizin ən yaxın müttəfiqlərindən biridir. SSRİ dağıldıqdan sonra hər iki ölkədə baş verən proseslər, daxili və xarici vəziyyətin oxşarlığı, ümumi maraqların olması və digər amillər iki ölkə arasında geniş əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasına təkan verdi.

Azərbaycanın bu ölkələrlə Xəzər dənizinin enerji resurslarının dünya bazarına çıxarılması və Avropayla Asiyanın birləşdirilməsi məqsədilə tarixi İpək Yolunun bərpası kimi bir neçə ortaq maraqların olması, həmçinin müştərək transregional layihələrdə iştirak Türkiyə və Gürcüstanla münasibətlərin vacibliyini bir daha sübut edir.

Bu iki ölkə ilə Azərbaycan arasında strateji əməkdaşlığı rəsmiləşdirən əsas hadisələrdən biri də 2002-ci ildə imzalanmış “Trabzon razılaşması” olmuşdur. Razılaşma regionun enerji təhlükəsizliyi və müstəqilliyini təmin etmək, terrorizmə qarşı mübarizədən, çirkli pulların yuyulması və neft-qaz borularının birgə mühafizəsinədək kifayət qədər çoxtərəfli spektri özünə daxil edir.

Bu üç ölkə arasında beynəlxalq aləmdə əməkdaşlıq yalnız təşkilatlar çərçivəsində qalmır, özünü layihələrdə də göstərir. Sərnişin və yük daşınması sahəsində üç ölkənin dünya bazarına inteqrasiya olunmasına imkan yaradacaq Bakı – Tbilisi – Qars dəmiryol xətti, Azərbaycan qazının dünya bazarına çıxarılması və Türkiyənin enerji ehtiyatının böyük qismini ödəcəyək TANAP layihəsində birgə əməkdaşlıq öz töhfələrini verməyə başlamışdır.

Azərbaycanın Gürcüstan və Türkiyələ ortaq maraqların olması, Xəzər dənizi enerji resurslarının dünya bazarlarına çıxarılması və Avropayla Asiyanın birləşdirilməsi üçün tarixi İpək yolunun bərpası istiqamətində, həmçinin ümumi

təhlükəsizliyin qarşılıqlı zəmanəti üzrə birgə transregional layihələrdə iştirak bu münasibətlərin vacibliyini bir daha sübut edir. Bunlardan əlavə artıq reallaşdırılmış Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz boru kəməri kimi global enerji, nəqliyyat-kommunikasiya layihələri möhkəm və uzunmüddətli perspektivə malik əməkdaşlığın nümunəsidir və regionda sabitlik amilinə çevriliblər.

Rusiyanın Cənubi Qafqaz regionunda olan güclü təsirini nəzərə alaraq Azərbaycan da öz xarici siyasətində və iştirak etdiyi transregional layihələrdə Rusiyanın mövqeyinə diqqət yetirir və regionda gərginliyin azaldılması istiqamətində tədbirlər görür. Azərbaycan qonşu dövlətlərlə iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni sferalarda qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişafının tərəfdarıdır. Müstəqillik əldə etdiyi dövrdən Azərbaycan İranla münasibətlərinə də böyük əhəmiyyət verir.

Azərbaycanın xarici münasibətlərində Mərkəzi Asiya dövlətləri də xüsusi yer tutur. Bu dövlətlərin Azərbaycanın əsas iştirakçılardan biri olduğu layihələrə qoşulması gələcək yaxın iqtisadi və siyasi münasibətlərin inkişafı üçün faydalı olmuşdur.

Bu tərəfdaşlıq Xəzər və Qara dənizi regionlarının əhəmiyyətini artıraraq, Avropa və dünya enerji təhlükəsizliyi məsələsində böyük faydaları olan transregional enerji infrastrukturunu layihələrinin əsasını qoyub.

Müasir dövrdə Xəzər regionunun dövlətləri öz iqtisadi inkişafını Xəzər dənizinin neft-qaz potensialı ilə bağlayır. Azərbaycan Xəzər regionu üzrə neft hasil edən ölkələrdən biridir və ixrac potensialına görə Xəzər regionu ölkələri arasında ikinci yeri tutur. Artıq Azərbaycan Respublikası dünyanın ən çox neft hasilatına malik olan regionlardan biri kimi tanınmaqdadır. Azərbaycan Xəzər regionu ölkələri ilə mehriban qonşuluq şəraitində yaşamaq və müxtəlif transregional layihələrdə birgə iştirakda maraqlıdır. Azərbaycanın xarici siyasətində digər Mərkəzi və Orta Asiya ölkələri ilə əlaqələr mühüm yer tutur.

Rusiya və Qazaxıstanla artıq Xəzər dənizinin dibinin bölüşdürülməsi barədə razılığa gəlinib. İran və Türkmənistan ilə də belə razılaşma əldə ediləcəyi, yaxın gələcəkdə Xəzər dənizinin statusunun müəyyən olunacağı gözlənilir. Xəzər dənizindən yalnız sülh məqsədləri və sahilyanı dövlətlərin inkişafı məqsədilə istifadə olunması bütün region üçün faydalı olacaq.

Tarix və mədəniyyətlərimizdə bir çox ortaq dəyərlərə malik olan İranla əlaqələr də Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindəndir.

Azərbaycanın xarici strategiyasının əsas istiqamətlərindən birini də Avropa Birliyi ilə əməkdaşlıq təşkil edir. Coğrafi cəhətdən iki qitə arasında körpü rolunu oynayan Azərbaycanın strateji mövqeyi Avropa dövlətləri ilə əlaqələri genişləndirmək üçün əsas yaradır. Avropa dövlətləri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıqlar nəticəsində reallaşdırılan transregional layihələr vasitəsiylə Avropada enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və enerji mənbələrinin diversifikasiyası istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Qərbi Avropa Azərbaycan üçün əsas ixrac bazarı kimi çıxış edir. Həmçinin Çin, Yaponiya və Cənub-şərqi Asiya kimi qabaqcıl dövlətləri ilə əməkdaşlıq da böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan yaxın və orta Şərq dövlətləri ilə münasibətlərdə də böyük potensiala malikdir. Azərbaycan Avrasiyanın qapıları, Qərb-Şərq nəqliyyat-kommunikasiya və enerji dəhlizində mərkəzi dövlət hesab edilir. Bu baxımdan Şərq və Qərb dövlətləri üçün Azərbaycan Rusiyanın rəqibi, alternativ rolunda çıxış edir. Bu pozisiya vaxt keçdikcə daha da möhkəmlənir və Azərbaycan öz tranzit imkanlarını artırır.

Beləliklə, bütün görülən tədbirlər nəticəsində Azərbaycan ölçülmüş və balansaşdırılmış xarici siyasət yürütməklə Azərbaycanın dünya miqyasında mövqeyinin möhkəmlənməsinə və onun Xəzər – Qafqaz regionunda ən vacib dövlətə çevrilməsinə nail olur.

2.2. Transregional layihələrdə Azərbaycanın iştirakı, layihələrin mövcud vəziyyəti

Azərbaycan müxtəlif istiqamətli transregional və beynəlxalq layihələrdə iştirak edir. Hətta son illər Azərbaycan yalnız əhəmiyyətli transregional layihələrin iştirakçısı kimi deyil, onların əsas təşkilatçısı rolunda çıxış etməyə başlayıb.

«Əsrin müqaviləsi»-dən sonra milli iqtisadiyatımızın inkişafı, əsasən neft amili üzərində qurulmağa başlamışdır. Belə ki, 1995-ci ildən başlayaraq Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişafı üçün daxil olan xarici kapitalın əksər hissəsi və həyata keçirilən transregional layihələrin əksəriyyəti neft və qaz müqavilələri ilə bağlıdır.

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda xarici ölkələrin iri neft şirkətləri ilə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsinə dair “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ölkəmizin neft sənayesinin qapılarını xarici investorların üzünə açdı.

Azərbaycan nefti demək olar ki, 30 dövlətə daşınır. Bununla bərabər daşınma coğrafiyası daimi genişlənir. Belə ki, bir neçə il əvvəl Azərbaycan neftinin Aralıq dənizi sahili dövlətlərinə daşınma həcmi cəmi 10-15% təşkil edirdisə, hal-hazırda bu göstərici 40-45%-ə çatıb. Avropada neftimizin əsas iri idxalçıları İtaliya, Fransa və Almaniyadır. 2014-cü ilin nəticələrinə əsasən İtaliyanın payına Azərbaycan neftinin ümumi ixrac həcmiminin 23%-i düşür.

Azərbaycan son illər Asiya bazarındakı iştirakını da artırıb. Ötən il Azərbaycan nefti bu bazarın tələbatının 20%-i qarşılıyıb. SOCAR-ın Əfqanıstana və Mərkəzi Asiya dövlətlərində neft məhsullarının ixracı üzrə pozisiyası güclüdür. Ümumilikdə Asiya regionunun payına SOCAR-ın neft məhsulları ixracının 20%-i

düşür. Bundan əlavə Gürcüstana neft məhsullarının daşınması həcmi də artıb, bu isə ümumi ixracın 12%-i təşkil edir.

Azərbaycan enerji resurslarının ixracı istiqamətində öz strategiyasını qururdu və dünya bazarına çıxardılması üçün müvafiq marşrut tələb olunurdu. Bu hədəf regionda güclü üçlüyün əməkdaşlığını yaratdı – Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan əsl işgüzar birlik formalaşdırdılar. Bu birlik çərçivəsində ciddi transregional layihələri reallaşdırmağa başladılar. İlk olaraq Bakı-Supsa boru kəmərinə başladılar. Daha sonra isə daha böyük həcmli Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum, Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu magistralı.

Azərbaycandan neft ixracı 4 marşrutla - başda Bakı-Tiflis-Ceyhan olmaqla, Bakı-Supsa, Bakı-Novorossiysk boru kəmərləri, həmçinin Bakı-Batım dəmiryolu vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Ümumilikdə ötən il Azərbaycan 35 mln. tonn neft ixrac edib ki, bunun 24.5 mln. tonu (70%-i) SOCAR-ın payına düşüb. 2014-cü il ərzində Azərbaycan ixracı aşağıdakı nisbətdə baş vermişdir:

Cədvəl 1. Azərbaycanın neft ixaricinin nisbəti

Neft boru kəmərləri	İxrac nisbəti
Bakı-Tbilisi-Ceyhan	82%
Bakı-Supsa	12%
Bakı-Novorossiysk	3%
Dəmiryolu xətti	3%

Mənbə: <http://www.socar.az/>

Azərbaycanın bütün mövcud boru kəmərləri vasitəsilə 2015-ci ilin birinci rübündə ümumi ixrac həcmi Bakı-Novorossiysk vasitəsilə 424 min ton, Bakı-Supsa ilə 762 min ton, Bakı-Tbilisi-Ceyhan vasitəsilə 4,5 milyon ton olmuşdur.

Şəkil 2. Bakı-Supsa, Bakı-Novorossiysk və Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərləri

Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda çıxan neftin ixracı üçün 1996-cı ildə 2 istiqamətdə neft boru kəmərlərinin: «Bakı- Novorossiysk» və «Bakı-Supsa» tikilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Birinci boru kəməri Rusiya ərazisindən Qara dənizin Novorossiysk limanına, ikinci boru kəməri isə - Gürcüstan ərazisindən Qara dənizin Supsa limanına qədər uzanır.

1996-cı il yanvarında xam neftin daşınmasıyla bağlı Azərbaycan və Rusiya arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən Şimal neft boru kəmərinə tikinti və bərpa işləri başa çatdırılmış və 1997-ci il oktyabrında neftimizin Novorossiysk limanı vasitəsilə ixracı başlanmışdır.

1996-cı ilin martında isə Azərbaycan və Gürcüstan arasında Qərb ixrac boru kəmərinin tikintisiylə bağlı müqavilə bağlanmışdır. SOCAR ilə Türkiyənin tikinti şirkəti "Tekfen" -in "Azfen" birgə müəssisəsi Bakı-Supsa boru kəmərinin tikintisini müvəffəqiyyətlə başa çatdırmışdır. Boru kəməri 1999-cu ilin aprelində istismara verilib. Açılış mərasimində Azərbaycan, Ukrayna və Gürcüstan prezidentlərinin şirək etmələri ölkələrarası qarşılıqlı münasibətlərin möhkəmlənməsinə və regional əməkdaşlığın inkişafına təkan verdi. Azərbaycanın "Çıraq" yatağından çıxarılan neft boru kəməri vasitəsilə Supsa limanına, oradan isə dünya bazarlarına ixrac olunur. Bu neft kəməri vasitəsilə ilk dəfə olaraq

Azərbaycan nefti şimala yox, qərbə istiqamət götürmüşdür. Bakı-Supsa kəməri neftin Xəzər dənizindən Qara dəniz terminallarına çatdırılması üçün Qafqaz neft boru kəmərlərindən ən qısaıdır.

Bakı-Supsa kəmərinin ümumi uzunluğu 837 km (370 km-i Gürcüstan ərazisindən keçir), Bakı-Novorossiysk kəmərinin isə 1348 km-dir. Bakı-Supsa kəmərinin buraxılış həcmninin 10 mln., Bakı-Novorossiysk kəmərinin isə 15 mln. tona qədər genişləndirilməsi imkanı var.

Hazırda Azərbaycan neftinin əsas ixracı yuxarıdakı cədvəldən də göründüyü kimi Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri vasitəsilə aparılır. Bu layihə Azərbaycanı global enerji mərkəzinə çevirmişdir.

Türkiyənin özünün hasil etdiyi neft daxili tələbatı qarşılamağa yetmir. Bu səbəbdən Türkiyə ehtiyacı olduğu enerji resurslarını kənardan idxal etməli olur. Bu məqsəd üçün enerji resursları ilə zəngin olan Azərbaycanla ortaq layihələrin həyata keçirilməsi üçün zəmin yaratmışdır.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsiylə bağlı danışıqlara hələ SSRİ dağılan vaxtlardan başlanılmışdır. 1992-1997-ci illərdə Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan arasında baş tutmuş danışıqların nəticəsi olaraq 1999-cu il noyabrında İstanbulda ATƏT-in zirvə görüşü zamanı Azərbaycan neftinin Gürcüstan ərazisindən keçərək Türkiyəyə nəql edilməsinə dair protokol imzalanmışdır. 2002-ci ilin aprel ayında Bakıda və Adanada təməli qoyulan BTC neft boru xəttinin açılışı 2006-cı ildə həyata keçirilmişdir. Kəmərin 448 km Azərbaycandan, 225 km Gürcüstandan və 1037 km Türkiyədən keçən hissələriylə birgə ümumi uzunluğu 1730 km-dir. Kəmərin gündəlik keçirmə qabiliyyəti 1,2 mln. Barrel, illik isə 50 mln. ton təşkil edir. Layihənin ümumi dəyəri büdcəyə görə 2,95 mlrd. dollardır. Kəmərin tikilişinə sərmayə qoyuluşunun səhmdarları BP (30,1%) ARDNŞ (25%), Yunokol (8,9%), Statoyl (8,71%) TPAO (Türk Petrolları Anonim Ortaqlığı) (6,53%), ENİ (5%), TotalFinaElf (5%), İtoçi (3,4%), İNPEKS (2,5%), KonokolFillips (2,5%) və Amerada Hess (2.36% - Hess öz payını 2012-ci ilin sentyabrında Hindistanın ONGC şirkətinə satıb) şirkətlərindən ibarətdir.

BTC Azərbaycan neftini Gürcüstan üzərindən Türkiyənin Aralıq dənizi sahillərinə daşıyan neft boru xəttidir. Əslində BTC üç dənizi Xəzər, Qara və Aralıq dənizlərini bir-birinə bağlayan xətdir.

2015-ci ilin yanvar-fevral aylarında Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri ilə 5,9 milyon ton neft nəql edilib ki, bu da ötən ilin analoji dövrünün göstəricisindən 6% çoxdur. 2013-cü ildə isə boru kəməri vasitəsilə 33 mln. ton neft nəql edilib.

Bu kəmərin işə düşməsiylə Türkiyə boğazlarından keçən tankerlərin sayı azalıb. Boğazlardan keçən tankerlərin sayını azaldan boru kəməri dünya bazarına fasiləsiz və etibarlı enerji daşıyıcılarının təchizini təmin etdiyi üçün strateji əhəmiyyətə malikdir.

BTC yalnız Azərbaycan neftinin Türkiyəyə və Avropaya nəqlini nəzərdə tutmur. Bu layihə daha geniş ərazisini əhatə edir. Belə ki, 2006-cı ildə Qazaxıstan neftinin Xəzər dənizi və Azərbaycan ərazisindən BTC boru kəməri vasitəsilə dünya bazarına ixracına şərait yaradılmasıyla bağlı müqavilə imzalanmışdır. Türkmən neftinin də BTC ilə nəqlinə 2010-cu ildən Dragon Oil ilə müqavilə çərçivəsində başlanılmışdır. Ümumilikdə 2013-cü ildə 3,3 mln., 2012-ci ildə isə 3,1 mln. ton türkmən nefti BTC vasitəsilə daşınmışdır. Bu müqavilələr hesabına layihə Asiya istiqamətində də genişlənməkdədir.

Bundan əlavə, Abxaziyadan keçməklə Novorossiyskdən Supsayadək boru kəmərinin tikilməsiylə Bakı-Tbilisi-Ceyhan dəhlizini birləşdirilmə layihəsi də var. Lakin Novorossiyskdən Ceyhanadək boru kəmərin tikilməsi həm relyefi nəzərə alsaq coğrafi baxımdan, həm Abxaziyayla vəziyyəti nəzərə alsaq siyasi baxımdan, həm də layihənin başa gələcəyi dəyəri nəzərə alsaq maliyyə cəhətdən sərfəli deyil. Gürcüstan qeyd olunmuş layihələrinin reallaşdırılmasında Azərbaycan və Qazaxıstanın iştiraklarını da gözləyir. Çünki onların nefti olmadan layihələrin reallaşdırılması və iqtisadi səmərəlilik əldə olunmasından söhbət gedə bilməz.

Dəmiryolu nəqliyyatı neftin daşınmasında istifadə olunan əsas nəqliyyat vasitələrindəndir. Dəmiryolu ilə neftin daşınmasının əsas üstünlüklərindən biri

onun ilin fəsillərindən asılı olmamasıdır. Lakin dəmiryoluyla daşınmanın mənfi cəhətləri də var. Belə ki, dəmiryolunun tikintisi böyük investisiya qoyuluşu tələb edir, istismar xərcləri çox olur, xidmət və təmir işlərinə çoxlu vaxt və vəsait sərf edilir.

Azərbaycan və Türkiyə arasında qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin genişləndirilməsi nəqliyyat əlaqələrinin inkişafından xeyli dərəcədə asılıdır. Hal-hazırda iki ölkə arasında mövcud olan hava və avtomobil nəqliyyatı əlaqələri bahalıqlıq səbəbindən hər iki tərəfin potensial imkanlarından istifadə edilməsində müəyyən mənada əngəl kimi dəyərləndirilə bilər. Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmiryolu xətti layihəsinin gerçəkləşdirilməsi bu istiqamətdə çox mühüm addımdır.

Şəkil 3. Bakı – Tbilisi – Qars dəmiryol xətti

BTQ 3 dövlətin – Gürcüstan, Türkiyə və Azərbaycanın ortaq layihəsidir və onlar arasında imzalanmış dövlətlərarası saziş əsasında inşa edilir. BTQ yalnız üç ölkə arasında iqtisadi və ticari sahədə əməkdaşlıq münasibətlərini möhkəmləndirən bir layihə deyil, həm də onları Asiya ilə Avropa arasında körpüdür. 2007-ci ildə Gürcüstanın Marabda kəndində təməli qoyulan Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xəttinin inşası strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu dəmiryolu xətti vasitəsi ilə Azərbaycan beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə və Türkiyəyə birbaşa gediş əldə edir.

Dəmiryolu ilə bir günə Qarsa və iki gün yarımaya isə İstanbula getmək mümkün olacaq. Bəzi mütəxəssislərin fikrinə görə, BTQ dəmiryolu Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xəttindən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatını daha da inkişaf etdirəcək ikinci layihədir.

BTQ layihəsinin ilkin mərhələlərində, hələ reallaşdırılmağa başlamamışdan qabaq Azərbaycanın da planlaşdırdığı kimi, artıq layihəyə Mərkəzi Asiya və Uzaq Şərq ölkələri də böyük maraq göstərməyə başlayıblar. Qazaxıstanın Aktau və Türkmənistanın Türkmənbaşı limanlarının da gələcəkdə bu layihəyə qoşulması ilə Mərkəzi Asiya-Avropa dəmir yolu bağlantısı yaranacaq. BTQ dəmir yolu xətti Mərkəzi Asiyanın Xəzər üzərindən Türkiyəyə bağlanmasını, Avropa-Mərkəzi Asiya arasında daha qısa, daha təhlükəsiz və ətraf mühitə daha həssas bir yol üzərindən daşımaları təmin etmiş olacaq. Eyni zamanda, mövcud Şərq-Qərb marşrutlarına alternativ yeni bir xətt formalaşacaq. Türkmənistan, Qazaxıstan, Özbəkistanı və Əfqanıstanın ardınca dəmir yolu ilə yüklərinin daşınmasında Tacikistan da maraqlı olduğunu açıqlayıb. Tacikistan bu gün Azərbaycan ərazisindən il ərzində 1 milyon ton yük daşıyır. Bu, ilk növbədə tacik zavodlarında istehsal olunan qlinoz və alüminiumdur. BTQ dəmir yolu xəttinin açılışı Tacikistana yüklərin daşınmasını daha operativ və rahat etməyə imkan verəcək.

Dəmiryolu xətti ümumilikdə regionun və regiondakı dövlətlərin tranzit potensialının yüksəltməklə bərabər, Avropaya inteqrasiya əlaqələrinin daha da aktiv aparılmasına, Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı əməkdaşlığın artmasına, Azərbaycanın dövlət suverenliyi və müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə, həmçinin ölkənin xarici iqtisadi münasibətlərinin inkişafına xidmət etməkdədir. Bakı-Tbilisi-Qars layihəsi iqtisadi həm siyasi, iqtisadi, strateji baxımdan, həmçinin səmərəlilik, təhlükəsizlik, etibarlılıq, sürət və vaxt tezliyi baxımından Azərbaycan və region üçün çox əhəmiyyətli layihədir.

Dəmiryolu xəttinin Gürcüstan hissəsinin tikintisini Azərbaycanın «Azərişəaatservis» şirkəti həyata keçirilir. BTQ dəmir yolu layihəsinin Türkiyə ərazisindəki 76 kilometrlik hissəsinin tikintisini isə Türkiyənin “Özgün Yapı

Çelikler” şirkəti aparır. Türkiyə BTQ dəmir yolu layihəsinin ölkə ərazisindən keçən hissəsinin inşasına 345 milyon dollar ayırır. Azərbaycan ərazisinə düşən hissəsində lokomotiv bazası möhkəmləndirilir, infrastruktur yaradılır və s. işlər görülür.

Layihənin inşası və reabilitasiya-rekonstruksiyası Türkiyə və Azərbaycan Respublikalarının maliyyə vəsaitləri hesabına reallaşdırılır. Layihənin maliyyələşməsi işlərini ölkə prezidentinin müvafiq sərəncamı ilə Azərbaycan Dövlət Neft Fondu həyata keçirir. Gürcüstan isə Azərbaycandan aldığı kredit hesabına layihənin xərclərini ödəyir. Azərbaycan Respublikası Hökuməti adından kreditləşmənin təşkili və bank xidmətinin həyata keçirilməsi üzrə agent bank “Azərbaycan Beynəlxalq Bankı” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti təyin edilmişdir.

BTQ dəmir yolu xəttinin Azərbaycan və Gürcüstandan keçən hissəsi artıq istismara hazırdır, Türkiyə hissəsindən keçən hissəsi də sona çatmaq üzrədir. Türkiyə tərəfi gecikməni Gürcüstan ərazisindəki landşaft çətinliyi ilə izah etsə də, hal-hazırda bütün problemlərin həll olunduğunu bildirilir. BTQ dəmiryolu magistralını 2015-ci ilin sonunadək istismara verilməlidir.

Layihə çərçivəsində dəmiryolu xəttinin 105 km-lik əlavə yeni xətti də inşa edilib. Bundan əlavə, Gürcüstanda Axalkalaki-Marabda-Tbilisi dəmir yolu da inşa edilib. Bu da onun yükərtirə qabiliyyətini ilə ərzində 15 mln. tona yüksəldə biləcək. Axalkalakidə yüklərin Gürcüstan ərazisindən Avropaya daşınması üçün məntəqə də inşa edilib.

Bu layihəyə Naxçıvan – Qars istiqamətində də xəttin birləşdirilməsi planlaşdırılır. Bu isə Azərbaycanın blokada şəraitində olan Naxçıvan bölgəsinin Cənubi Qafqazda fəal iqtisadi bölgəyə çevrilməsinə imkan yaradacaqdır. Həmçinin 2012 – ci il mart ayında Azərbaycan, Türkiyə və İran xarici işlər nazirlərinin görüşündə Naxçıvan – Qars xəttinin Təbrizə qədər uzadılması da müzakirə edilmişdir.

Çin-Qırğızıstan-Özbəkistan nəqliyyat dəhlizinin əsas hissəsi olacaq yeni “Anqren-Pap” dəmiryolu xəttinin tikintisinin başlanması gözlənilir. Daha sonra Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərindən keçərək yüklərin Qara dəniz limanlarına çatdırılmasını təmin edəcək. BTQ layihəsinin reallaşdırılmasının əsas marağı da elə burada idi. Bakı, Tbilisi və Ankara BTQ-in tikintisiyə bağlı çətin baryerlərin öhdəsindən gəlməyə çalışdığı bir müddətdə, Xəzərin o tayında, xüsusilə Özbəkistanda onun şərq istiqamətində məntiqi davamıyla bağlı sakit işlər gedirdi. Yeni dəmiryolu xəttinin istifadəyə verilməsi 2016-cı ilin iyuluna nəzərdə tutulub, yəni BTQ-ın istifadəyə verilməsindən dərhal sonra.

Son illər yeni transregional layihələrin həyata keçirilməsiylə Azərbaycan özünü dünya bazarında yalnız neft ixracatçısı kimi deyil, həmçinin qaz ixracatçısı kimi də tanıdır.

Azərbaycanın təsdiqlənmiş ümumi təbii qaz ehtiyatları 1 trln. kubmetr, təsdiqlənməmiş ehtiyatlar isə 4-5 trln. kubmetr təşkil edir. Bundan Şah-Dəniz yatağının payına 1.15 trln. kubmetr düşür. (Digərləri isə: Abşeron – 3 trln., Bulla-Dəniz – 25 mlrd., Cənubi-Qərb Qobustan 20-25 mlrd. kubmetr). 1999-cu ildə nəhəng Şahdəniz qaz-kondensat yatağı aşkar edildi. “Şahdəniz” yatağının işlənməsi layihəsində BP (operator - 28,8%), “Statoil” (15,5%), SOCAR (16,7%), “LUKoil” (10%), NICO (10%), “Total” (10%) və TPAO (9%) şirkətləri iştirak edir.

Neft kimi Türkiyə təbii qaza olan tələbatını da tam ödəyə bilmir və idxal etmək məcburiyyətindədir. Azərbaycan qazının Türkiyə ərazisindən Avropa bazarına nəqliylə bağlı 2001-ci ilin martında ölkələrarası müqavilə imzalanmışdır. Artıq bu layihə çərçivəsində bir sıra böyük işlər görülüb, Xəzər dənizində yeni platforma tikilmiş, qazın sahilə daşınması məqsədilə sualtı boru kəməri çəkilmişdir.

“Şahdəniz” yatağı istismara verilən gündən indiyədək yataqdan 54,4 mlrd. kubmetr qaz və 14 mln. ton kondensat hasil edilib. 2014-cü ilin sonunda “Şahdəniz” layihəsinin 2-ci mərhələsi ilə bağlı yekun investisiya qərarı imzalanıb. Prezident bu sənədi “21-ci əsrin müqaviləsi” kimi səciyyələndirib. Bu, hazırda Avropa Birliyi ölkələri üçün həyata keçirilən ən böyük infrastruktur layihəsidir.

Azərbaycan isə belə bir tarixi layihənin həyata keçirilməsində aparıcı rol oynayır. Layihənin inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq, 2-ci mərhələdə hasilat həcmi təxminən 2 dəfə artırılacaq. 2006-cı ildən hasilata başlanılmış “Şahdəniz” yatağının təsdiq olunmuş ehtiyatları 1,2 trlyn. kubmetr təbii qaz və 240 mln. ton kondensatdan çoxdur.

Cədvəl 2. Təbii qaz hasilatı (mlrd kub metr)

İllər	Təbii qaz – cəmi
2005	5,7
2006	6,1
2007	10,4
2008	16,3
2009	16,3
2010	16,7
2011	16,4
2012	17,2
2013	17,9

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

2025-ci ilədək Azərbaycanın ümumi ixrac potensialının 40 mlrd. kubmetr qaz həcminə çatdırılması gözlənilir. Belə böyük həcmələri nəql edilməsi üçün təhlükəsiz daşınmanı təmin edə biləcək infrastruktura ehtiyac var. Üç mühüm seqmentdən ibarət Cənub qaz dəhlizi, məhz belə bir sistem olacaq.

Birinci seqment hazırda “Şahdəniz” qazının Bakı-Tbilisi-Ərzurum marşrutu üzrə Gürcüstan və Türkiyəyə nəqlini həyata keçirən və regionda enerji təhlükəsizliyinin mühüm amilinə çevrilən Cənubi Qafqaz Qaz Boru Kəməridir (CQBK).

İkinci mühüm və birləşdirici seqment kimi TANAP (The Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline) – Trans-Anadolu təbii qaz boru kəməri nəzərdə tutulur. 2012-ci ildə Azərbaycan və Türkiyə arasında imzalanmış TANAP layihəsi Azərbaycanın Avropa enerji təhlükəsizliyi məsələsində rolunu artırmışdır.

Üçüncü seqmenti isə Trans-Adriatik qaz boru kəməri (TAP) təşkil edəcək.

İlkin mərhələdə Cənubi qaz dəhlizi boru kəməri ilə Azərbaycan Avropaya 10 mlrd. kub metr qaz ixrac edəcək. Lakin daha sonra bu həcm 2 dəfə artırılacaq. Şahdəniz kimi böyük qaz yatağıyla yanaşı, Azərbaycanda Ümid və Abşeron kimi ondan heç də az zəngin olmayan yataqların mövcudluğu bu layihənin əhəmiyyətini daha da artırır. Təbii qazın ümumi təsdiqlənmiş ehtiyatı 2,5 trln. kub metrdir.

Bugün Cənub qaz dəhlizi ilə Azərbaycan energetika layihələrinin miqyası yeni mərhələyə qədəm qoyub. Qeyd olunan 3 boru kəməridən ibarət dəhliz ətrafında yalnız regional üçlüyü deyil, həmçinin bir sıra Avropa dövlətlərini də birləşdirəcək.

Cənub qaz dəhlizinin uğuru boru kəməri salınması layihələri, onlarla məşğul olan enerji şirkətləri arasındakı güclü əməkdaşlıq əlaqələri və müvafiq hökumətlər tərəfindən dəstəkdən aslıdır. Gürcüstan, Türkiyə və Azərbaycan arasında artıq bir neçə böyük transregional layihələrin həyata keçirilməsi təcrübəsi var. Üçtərəfli əməkdaşlıq və qarşılıqlı inam sayəsində əvvəlki layihələr həyata keçirilib. Cənub qaz dəhlizi layihəsində isə iştirakçıların sayı çox olduğundan, vəziyyət daha çətindir. Bu səbəbdən qeyd olunan çoxtərəfli münasibətlərin yüksək səviyyədə olması zəruridir. Bu layihənin bütün iştirakçılarının maraqları daxilindədir.

Azərbaycan – Cənub qaz dəhlizinin əsas inisiator ölkəsidir və özünə əsas məsuliyyət və maliyyə yükünü götürərək, dəfələrlə bu qaz boru kəmərinə vahid və razılaşdırılmış yanaşmanın zəruriliyini bildirib. Avropa da artıq dərk etməyə başlayıb ki, “Cənub qaz dəhlizi” artıq növbəti Avropanın harasındasa bitəcək boru deyil. Qitədəki geosiyasi tendensiyanı və Rusiyayla Qərbi arasındakı artan gərginliyi nəzərə almaqla, Azərbaycanın layihəsinin əhəmiyyəti ciddi şəkildə artmışdır. Enerji təhlükəsizliyi indi Avropa dövlətlərində milli təhlükəsizliyin vacib elementlərindən biri hesab olunur və onlardan çoxu bir təchizatçıdan aslıdır. “Cənub qaz dəhlizi” bugünə yeganə layihədir ki, istehlakçılara mavi yanacağın tamamilə yeni mənbəyini təklif edir, bu isə indi Avropa Birliyi dövlətləri üçün çox vacibdir.

Əvvəlki layihələr hesabına Azərbaycan və qonşu dövlətlərdə yaradılmış bütün vacib elementlər olmasaydı Cənubi qaz dəhlizi bugün yalnız gözəl ideya kimi səslənərdi. Lakin bu layihə bugün artıq reallaşma mərhələsindədir. Azərbaycan qazı Avropa enerji bazarındakı vəziyyəti köklü şəkildə dəyişdirəcək. Cənubi qaz dəhlizi bütün qitə üçün vacib bir layihədir və bu layihənin vacibliyini Avrokomissar Maroş Şefroviç də Bakıdakı çıxışı zamanı bildirmişdir. O da Xəzər qazının Avropa bazarına çatdırılmasını uzun illərdir arzuladıqlarını bildirib. O, Avropanın hazırkı qaz təchiziylə bağlı narazılıqlarını da gizlətməyib. O bildirib ki, Avropa kimi böyük iqtisadiyyat və etibarlı istehlakçı daha yaxşı münasibət görməli və fasiləsiz qaz təchizinə haqqı olmalıdır. Bu vəziyyətin yaxşılaşdırılması istiqamətində diversifikasiya üçün mümkün hər şey edilməlidir. Ukraynadakı böhran və bir sıra başqa amillər vəziyyəti daha da çətinləşdirib və marşrutların yox, daşınma mənbələrinin diversifikasiyası mövzusunı daha da kəskinləşdirmişdir. Bu şərtlər daxilində Azərbaycan və Xəzər qazının Avropa üçün əhəmiyyəti yeni mərhələyə yüksəlmişdir. Azərbaycan bugün Avropa istehlakçıları üçün yeganə real alternativdir. CQBK layihəsinin ilkin məqsədi Azərbaycanın təbii qazının Gürcüstan ərazisiylə Türkiyəyə satılması idisə, hazırda bu layihə Avropa üçün də əhəmiyyətə malikdir.

Ümumi uzunluğu 997 km olan CQBK 2006-cı ilin sonundan Gürcüstana, 2007-ci ilin iyul ayından isə Türkiyəyə “Şahdəniz” qazını çatdırır. Yataqdan hasil olunan qaz Səngəçal terminalında ilkin emaldan keçirilir. İmzalanmış sazişə əsasən Türkiyə Azərbaycandan il ərzində 6.6 mlrd. kubmetr təbii qaz almalıdır. Alınan qazın həcmi Türkiyənin tələbatını üstələyərsə, artıq olan qaz ixrac oluna bilər. Kəmərin illik buraxış qabiliyyəti 24 mlrd. kubmetr olsa da, 30 mlrd. kubmetrə kimi genişlənmə imkanı vardır. Layihənin dəyəri 3.2 mlrd. dollar təşkil edib. Bu layihənin də xərclərinin 70%-i beynəlxalq maliyyə təsisatları tərəfindən maliyyələşdirilib. SOCAR-ın layihədəki 10 faizinin maliyyələşdirilməsinin EBRD öz üzərinə götürmüşdür.

Sürətlə artan tələbata uyğun olaraq, hər il CQBK ilə nəql olunan təbii qazın həcmi də artırılmaqdadır. 2013-cü ildə CQBK ilə qaz ixracı 17,5% artaraq 4,7 mlrd. kubmetrə çatıb. 2014-cü ilin 10 ayı ərzində kəmərlə 5,3 mlrd. kubmetr təbii qaz daşınıb. Ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə qaz ixracı 39,4% artıb. 2014-cü ildə CQBK ilə bağlı fəaliyyətlərə təqribən 50 milyon dollar əməliyyat xərcləri və 0,9 milyard dollar əsaslı xərclər sərf edilib. 2015-ci ilin yanvar-fevral aylarında CQBK üzrə 4,3 milyard kubmetr qaz nəql olunub. Bu, ötən ilin analoji dövründəki göstəricinin səviyyəsinə uyğundur.

Əvvəl də qeyd olunmuş TACIS proqramı çərçivəsində Avropa Birliyi Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi reformaları müvafiq texniki və mütəxəssis köməyi ilə dəstəkləyir. TACIS proqramının Azərbaycanla bağlı hissəsində, əməkdaşlığın əsas üç istiqamətinə üstünlük verilir: infrastruktur, özəl sektor və insan resurlarının inkişafı. TRASECA və INOGATE TACIS proqramının Azərbaycanla bağlı olan əsas çoxtərəfli layihələridir.

Neft və qaz resurslarının Qərb istiqamətində nəqli üzrə son illərdə həyata keçirilən Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəməri və Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəməri kimi transregional layihələr tarixi Böyük İpək Yolunun bərpası istiqamətində atılmış mühüm addımdır.

Geniş şəbəkəli TRASECA tranzit dəhlizinin formalaşması və inkişafının əsas məqsədi regionun Azərbaycan kimi yeni müstəqillik əldə etmiş dövlətlərin, hər hansı kommunikasiya və nəqliyyat axınlarına dominantlıq etməyə çalışan dövlətdən qorumaq, digər tərəfdən isə Xəzər enerji resurslarının beynəlxalq bazarlara fasiləsiz çıxışını təmin etməkdir. Bu layihə vasitəsilə Azərbaycan ərazisində Avropa və Asiyada formalaşmış yüklərin mübadiləsi aparılacaq. Bu səbəbdən hər iki tərəf layihənin reallaşdırılmasında maraqlıdırlar.

1998-ci ilin sentyabrında Bakıda Azərbaycan və Gürcüstan prezidentlərinin təşəbbüsü və Avropa Birliyinin TACIS – TRASECA proqramının dəstəyiylə “Tarixi İpək yolunun bərpası” adlı beynəlxalq konferensiya keçirildi. Konferensiyada 32 ölkə və 12 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələri iştirak edirdi.

Bu konferensiyanın ən vacib nailiyyəti Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Özbəkistan, Ukraya, Moldaviya, Rumıniya və Bolqarıstan arasında “Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizinin inkişafına dair çoxtərəfli saziş” –i imzalanmışdır.

Bununla bağlı məsələlərin nizamlanması məqsədilə Hökumətlərarası Komissiyanın yaradılmasıyla bağlı razılıq əldə edilmişdir. Hökumətlərarası Komissiya iştirakçı dövlətlərin üzvlərinin nümayəndələriyi əsasında yaradılmış orqandır və qərar vermək hüququna malikdir. Azərbaycan bu layihədə Avropa İttifaqının əsas tərəfdaşdır. 2000-ci ildən etibarən TRACECA Hökumətlərarası Komissiyanın Katibliyi Bakıda yerləşir.

TRACECA layihəsi Azərbaycanla 25 texniki və 11 investisiya layihəsinin həyata keçirilməsini dəstəkləyir ki, bu layihələrin 26-da Azərbaycanın payı ümumilikdə 100 milyon avro məbləğindən də artıqdır.

INOGATE layihəsi də Azərbaycanın digər dövlətlərlə birgə transregional layihələr həyata keçirtməsi üçün yeni perspektivlər açan katalizator rolunu oynayır. Burada hədəf enerji resurslarının nəqliylə bağlı beynəlxalq razılaşmaların faydaları əsasında beynəlxalq maliyyə institutları və xüsusi investisiya fondlarından investisiyaların cəlb edilməsidir.

2.3. Reallaşdırılması planlaşdırılan transregional layihələr, onların həyata keçirilməsində yaranan problemlər

Əsrin müqaviləsinin imzalanmasından sonrakı dövr Azərbaycanın Xəzər dənizindəki yataqlarının inkişafı və oradan çıxarılan neftin qərb bazarına daşınması üçün Bakı-Tbilisi-Ceyhan kimi alternativ marşrutların tikintisi ilə səciyyəvidir. Daşınma marşrutlarının diversifikasiyası Qərblə əlaqədə Rusiyadan olan asılılığın azaldılması tərəfdən də əhəmiyyəti böyük idi. Bu istiqamətdə Azərbaycanın Gürcüstan və Türkiyə ilə əməkdaşlıq əlaqələri genişləndirilmişdir. Müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və Qərbin Cənubi Qafqaz və Xəzərdə böyük iştirakı istiqamətində geosiyasi balansında böyük irəliləyiş edilməsi məqsədi Azərbaycan kommersiya tərəfindən daha çox, qısa müddətli perspektivdə böyük siyasi məna kəsb edən trans regional layihələrin reallaşdırılmasını həyata keçirdi. Bu baxımdan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri Xəzər neftinin Qərbə daşınma marşrutunun diversifikasiyası istiqamətində atılmış ilk addımdır. Baxmayaraq ki, Azərbaycan Rusiya ilə yaxşı diplomatik münasibətləri saxlamaqdadır, dövlət gələcəkdə Rusiyanın Azərbaycanın energetika sahəsinə girişi olarsa bundan Azərbaycana qarşı siyasi alət kimi istifadə edə bilər deyər, Rusiyanın enerji şirkətləri ilə sıx əməkdaşlıqdan çəkinilir.

Xəzər dənizində Şahdəniz, daha sonra isə Ümid və Abşeronda bir neçə qaz yatağının tapılması regionda bəzi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Azərbaycanın artıq qaz istehsal edən bir ölkəyə çevrilməsi, buranın Avropa üçün alternativ qaz təklifi mənbəyi kimi əhəmiyyətini artırmışdır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan Xəzər neftinin Avropa bazarına çıxarılması üçün yeganə alternativ nəqliyyat layihəsi idi. Marşrut Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyədən keçməklə hər üç strateji tərəfdaşı birləşdirir, həmçinin etibarsız Rusiya və beynəlxalq səfil İrandan yan keçməyi mümkün edirdi. Xüsusilə, Rusiya-Ukrayna böhranı zamanı qaz verilişinin kəsilməsi Şərqi Avropa dövlətləri üçün mənfi nəticələrə səbəb olmuş və Avropa Birliyi tərəfindən alternativ qaz istehsalı və təchizatı mənbələrinin axtarışını tezləşdirdi. Bu məqsədlə

Nabucco adlanan layihənin tikintisi planlaşdırıldı. Eyni zamanda çox qısa müddət ərzində Xəzər qaz resurslarının Avropa bazarına çatdırılması üzrə Nabuccoya da alternativlər yaranmağa başladı, sadəcə Rusiya ərazisindən keçməklə. Avropa Birliyinin layihəsi Cənub dəhlizi adlanır və öz daxilində Xəzərdən Avropaya nəqlinin müxtəlif yollarını əhatə etmişdir. Nabucco layihəsinin erkən mərhələlərində Azərbaycan istehsalçılar və tranzit ölkələr zəncirində ən sadıq tərəf oldu. Lakin zamanla üç böyük problem ortaya çıxdı: maliyyələşdirmə məsələsi, gələcək boru kəmərinin doldurulacağı qaz həcmnin mənbəyi və layihədə Türkiyənin rolu. Nəqliyyat marşrutlarıyla əlaqəli Azərbaycanın mövqeyini xarakterizə edərkən dövlət rəsmiləri çox açıq şəkildə bildirildi ki, bu məsələylə bağlı təkliflərə yanaşmada ölkə milli maraqları rəhbər tutacaq. Həqiqətən, Nabucco layihəsinin Avropa birliyi tərəfindən güclü dəstəyinə baxmayaraq bir sıra çatışmazlıqlara malikdir. Bunlara Avropa Birliyi üzv dövlətlərinin ziddiyətli maraqları, Xəzər hövzəsindəki geosiyasi problemlər bə layihəyə olan kommersiya məhdudlaşdırıcıları aiddir.

TANAP layihəsi Türkiyənin Gürcüstanla şərq sərhədindən başlayır və onun Avropa ilə qərb sərhədinədək uzanır. Onun davamı kimi planlaşdırılmış TAP layihəsi isə əlavə kəmərlərlə Yunanıstan və Albaniya ərazisi ilə İtaliyaya çıxmağı nəzərdə tutur.

2012-ci il iyununda İstanbulda imzalanmış TANAP layihəsinin təxmini dəyəri 10 mlrd. dollar təşkil edir. Bu layihə Azərbaycan da daxil olmaqla Xəzər hövzəsi və Orta Asiya təbii qazının Türkiyə üzərindən Avropaya nəqlini həyata keçirəcək.

Avropa ölkələri daha ambisiyalı Nabucco kəməri üçün resursları və dəstəyi cəlb edə bilmədikdə, Türkiyə və Azərbaycan həyata keçirilməsi daha real olan TANAP layihəsinə doğru istiqamətləndilər. İlkin mərhələdə TANAP-ın illik ötürücülük qabiliyyəti 16 mlrd. kubmetr olacaq, lakin bu göstəricinin 30 mlrd. kubmetrədək artırılması imkanları da nəzərə alınıb. Belə ki, TANAP uzunmüddətli perspektivdə yalnız Azərbaycan yataqlarından çıxarılaçaq “ikinci dalğa” qazını

deyil, həm də Mərkəzi Asiya, habelə Yaxın Şərqi və Şərqi Aralıq dənizi hövzəsində hasil ediləcək qaz həcmələrini tranzit yolu ilə Cənub qaz dəhlizinə ötürmək, Avropaya daşımaq potensialına malik olacaq. SOCAR-ın (58%) operatorluğu ilə BOTAŞ (30%) və BP (12%) şirkətlərindən ibarət konsorsium bu ilin martında kəmərin tikintisinə başlayıblar və tikintinin 2018-ci ildə yekunlaşacağı nəzərdə tutulub.

Şəkil 4. TANAP və TAP layihələri

“Faza-1” üzrə hazırda çıxarılan 9 mlrd. kubmetr qaza minimum hesablamalara əsasən, daha 16 mlrd. kubmetr qaz hasilatı əlavə olunacaq. Çıxarılacaq əlavə qaz həcmlərinin ildə 10 mlrd. kubmetri Avropa ölkələrinə, 6 mlrd. kubmetri isə Türkiyə üçün nəzərdə tutulub.

TAP kəməri üçün marşrut seçimi zamanı ən yaxşı kommersiya və texniki imkanlarını təmin etmək və minimum sosial və ətraf mühitə təsir etmək üçün ciddi təhlükəsizlik, sıfır-zərər siyasəti seçilib.

TAP kəmərinin təqribi uzunluğu 870 km-dir. Kəmərin ən aşağı Adriatik dənizinin altında 820 metr dərinliyində, ən yüksək keçdiyi yer isə Albaniyada dağlarda 1800 metr yüksəkliyində olacaq. Kəmərin ilkin buraxılış həcmi ildə 10 mlrd. kubmetrdir, lakin kəmərin tikintisi zamanı iri diametrlili borulardan istifadə gələcəkdə bu həcm 2 dəfəyədək artırılması imkanını verəcək.

Satınalma zamanı TAP boru kəmərinin tikintisi çərçivəsində beynəlxalq və milli şirkətlər üçün çox böyük imkanlar yaradacaq. Ümumiyyətlə, TAP 2016-cı ilin sonuna qədər 15 böyük müqavilə planlaşdırır.

TAP boru kəməri ilə gətiriləcək Xəzər qazının həcmi ilk baxışdan ümumi Avropa enerji istehlakıyla müqayisədə böyük görünür.

TAP layihəsi vasitəsilə Xəzər qaz resusları Albaniya, Bosniya və Herseqovina, Bolqarıstan, Çernoqoriya, Makedoniya və Serbiya, daha sonra qərbdə doğru İtaliyanın Cənubuna, ordan isə Avstriya, İsveçrə, Almaniya, Fransa, Benilüks dövlətləri və hətta Böyük Britaniyanın belə bir neçə boru kəməri sistemləri vasitəsilə energetika bazarlarına çatdırılacaq. Gələcəkdə yaranacaq böyük tələbi nəzərə alaraq boru kəmərinin hazırlıq işləri zamanı artacaq qaz həcminə uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulub və 2 dəfəyədək artırmaq mümkün olacaq. Bundan əlavə boru kəməri “geri fiziki axın” funksiyasına da malik olacaq ki, qazın verilişilə bağlı hər hansı problem yaranarsa İtaliyadan qaz Cənub Şərqi Avropa istiqamətində yönləndirilə bilər.

TAP xüsusilə tikinti mərhələsində, hər bir iştirakçı ölkənin iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərəcək. Yunanıstan, Albaniya və İtaliya isə strateji səviyyədə Avropanın enerji xəritəsində regional enerji mərkəzləri kimi daha yüksək status əldə edəcəklər.

TAP və TANAP layihələrinin reallaşdırılması yaxın zamanda Cənubi qaz dəhlizinin formalaşdırılması gətirib çıxardacaq. “Şahdəniz – 2”-sən əldə olacaq qaz Avropanın enerji təhlükəsizliyi və diversifikasiyasını təmin edəcək. Azərbaycan bununla təsdiq edəcək ki, etibarlı qaz təminatçısıdır və Cənubi qaz dəhlizi üçün ilkin yanacaq mənbəyi olacaqdır. TANAP layihəsi vasitəsilə gələcəkdə Türkmənistan qazının da Avropa bazarına çıxarılması üçün geniş imkanlar var.

Enerji sahəsində Azərbaycan və Türkiyə arasında həyata keçirilməsi planlaşdırılan digər bir layihə Nabucco qaz kəməridir. Nabucco qaz kəməri Xəzər

regionundan təbii qazın Rusiyadan yan keçməklə Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Bolqarıstan, Rumıniya, Macarıstan və Avstriya vasitəsilə Mərkəzi Avropaya ixracı üçün nəzərdə tutulan bu xəttin ümumi uzunluğu 3300 km-dir. Bu məqsədlə yaradılan “Nabucco Gas Pipeline International GmbH.” konsorsiumuna OMV (Avstriya), “Transgaz” (Rumıniya), “Bulgargaz” (Bolqarıstan) və “BOTAŞ” (Türkiyə) şirkətləri qoşulub. Nabukko təbii qaz boru xəttinin 25-30 mlrd. barrel illik daşıma həcminə sahib olan kəmərlə Azərbaycanla yanaşı, Türkmənistan və İraq qazının da daşınması nəzərdə tutulur. Layihənin dəyərinin 1/3-i səhmdarlar tərəfindən, qalan hissəsi isə maliyyə-kredit təşkilatları tərəfindən maliyyələşdiriləcək. Xəttin ümumi xərclərinin təxminən 8 milyard dollar olacağı ehtimal edilir.

Nabucco vasitəsilə Azərbaycanın növbəti illərdə ildə 20 mlrd. kubmetr, Türkmənistanın isə 10 mlrd. kubmetr təbii qaz satmağı kəmərin tam doldurulması üçün kifayət edəcək.

Şəkil 5. Nabucco Qaz Kəməri

Şərq-Qərb enerji dəhlizi Nabucco layihəsi ilə başlamasa da, Nabucco Cənub Qaz Dəhlizinin əsas hissəsi hesab edilirdi. Nabucco Türkiyənin Ərzurum şəhərində "Cənub Qafqaz" və "Trans-Xəzər" boru kəmərləri ilə birləşməli və Avropanın Rusiyadan qaz asılılığını azaltmaq məqsədilə Azərbaycan və Türkmənistan qazını Avropaya nəql etməli idi.

Nabucco layihəsinin saxlanılmasının əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

- Layihənin çox böyük miqyasları
- Layihənin reallaşdırılmasında investorların qarşılaşa biləcəkləri maliyyə riskləri
- Kifayət qədər qaz həcmi olmaması - Yaxın Şərqi və Mərkəzi Asiya dövlətləri, xüsusilə Türkmənistanın layihəyə qoşulmasıyla bağlı dəqiq bir qərarın olmaması da layihənin gələcəyini sual altında qoyur.
- Layihədən kənar qalmış Rusiya və İranın Transxəzər kəmərinin çəkilişində yaratdığı problemlər. Rusiya Qara dəniz altından Bolqarıstana illik 62 mlrd. kubmetr təbii qaz nəqli üçün alternativ "Cənub axını" layihəsini təklif edib
- Macarıstanın "MOL" və Almaniyanın "RWE" şirkətlərinin layihəni tərk etməsi
- İrana qarşı Avropa Birliyinin həyata keçirdiyi sanksiyalar və İraqdakı qeyri-stabil vəziyyət

Nabucco layihəsinin bu qədər uzadılmasına əsas 2 proses təsir edib.

1. 2012-ci ildə Azərbaycan və Türkiyə tərəfindən TANAP layihəsinin təklif olunduqdan sonra Nabucco layihəsi "Nabucco West"-ə çevrildi.
2. Nabucco West kimi tanınan və Türkiyədən Bolqarıstan, Rumıniya və Macarıstan ərazisi ilə Avstriyanın Baumqarten şəhərinə çıxacaq ikinci mümkün uzadılma 2013-cü ildə Şahdəniz-2 konsorsiumu tərəfindən TAP layihəsinə üstünlük verildi.

Şah Dəniz yatağının ehtiyatları zəngin olsa da həm Nabucco West, həm də TAP-ı qazla təmin etmək iqtidarında deyil. Çünki Nabucco West-in nəzərdə

tutulmuş buraxılış həcmi TAP-dan böyükdür və mövcud təbii qaz hasilatı ancaq TAP və onun qollarının doldurulmasına bəs edər.

Çünki Şah-Dəniz Konsorsiumu və CQBK-da 28.8%, TANAP layihəsində 12% və TAP-da isə 20% səhmlərə sahib olan BP, “Cənub Qaz Dəhlizi”-də SOCAR ilə bərabər dominant mövqeyə malikdir və bu BP-ə yenidən “SEEP” layihəsinin dirçəldilməsi istiqamətində işlər görməyə imkan verir.

TAP layihəsi Nabucco West layihəsi ilə müqayisədə başda kommersiona cəhətdən olmaqla, bir çox səbəblərdən daha üstündür:

- SOCAR-ın TAP layihəsi iştirakçılarında təklif etdiyi qiymət Nabucco West iştirakçılarında təklif etdiyi qiymətdən daha cəlbedici idi.

- TAP-ın son məntəqəsi olan İtaliyanın digər Avropa dövlətlərinə geniş enerji şəbəkəsi vardır. Bu üsulla təbii qazın nəqli TAP kəməri ilə məhdudlaşmayacaq, “Trans-Avstriya Qaz Kəməri” vasitəsilə Avstriya və Mərkəzi Avropaya, “TransitGas-TENP” kəmərinin əks rejimdə işləməsi yoluyla İsveçrə ərazisindən Almaniyaya və Fransaya nəql oluna bilər. TAP layihəsinin gələcəkdə böyük genişlənmə potensialı var və Nabucco West layihəsinin iştirakçılarında da əlavə kəmərlər vasitəsilə layihəyə qoşmaq mümkündür. TAP Bolqarıstan və Albaniyanı, habelə Makedoniya və Bosniya-Herseqovinanı (İonik Adriatik Boru Kəməri) birləşdirəcək ki, Nabucco belə əlavə bazarlara giriş imkanları özündə ehtiva etmirdi. Adları çəkilən Balkan dövlətləri kiçik olsalar da, ümumilikdə onlar Azərbaycan qazı üçün böyük bazar olacaq. Eyni zamanda Albaniya, Monteneqro və Kosovonun qaz infrastrukturundan məhrum olduğunu nəzərə alsaq, SOCAR orada təbii qaz infrastrukturuna və emal bazarında sərmayə yatırmaq imkanı da olacaq.

İlkin mərhələdə Nabucco layihəsində Azərbaycan qazı ilə yanaşı İran, İraq və Türkmənistan qaz ehtiyatlarından da istifadə nəzərdə tutulmuşdu. Baxmayaraq ki, hazırda İran qazı əlavə kəmərlər tikilmədən, mövcud “İran-Türkiyə” kəməri ilə də Avropa bazarlarına çatdırıla bilərdi, lakin nüvə proqramıyla əlaqədar Avropa Birliyinin İrana tətbiq etdiyi sanksiyalara görə Avropa şirkətləri ölkədən çıxmalı olmuş, Nabucco layihəsi üzrə yalnız İran

qazının istifadəsi deyil, həm də Türkmənistan qazının İran ərazisindən daşınmasıyla bağlı planlar pozmuşdur. Avropa İrana qarşı tətbiq etdiyi sanksiyaları ləğv edərsə, İran TANAP və Nabucco West kimi transregional layihələrə qoşula bilər. İŞİD-lə bağlı hökm sürən qeyri-sabitlik İraqın da bu layihədə iştirakına mane olur.

Azərbaycanda Abşeron və Ümid kimi yeni qaz yataqlarının istifadəyə verilməsi gözlənilsə də, layihənin ümidini Ümidə bağlamaq düzgün olmaz. Qeyd olunan yataqlar uzunmüddətli perspektivdə kifayət etməyə bilər. Nabucco layihəsinin dirçəldilməsi ideyası yalnız Azərbaycanda yeni yataqların istifadəyə verilməsiylə deyil, həm də İran və Türkmənistanın layihəyə qoşularaq, öz təbii qaz resurslarının kəməre istiqamətləndirilməsi nəticəsində reallaşa bilər.

Əgər Nabucco layihəsi davam etdirilərsə əvvəlkinə nisbətən daha ucuz başa gələcək. Çünki Türkiyə ərazisindən keçən TANAP layihəsini Türkiyə özü maliyyələşdirəcək, Azərbaycan isə yalnız kəmərin öz ərazisindən keçən hissəsini. Təkcə Nabucco layihəsinin əsas tərkib hissələrindən olan Xəzərin dənizinin dibindən keçəcək TransXəzər boru kəməri hissəsi mübahisə doğurur. Xəzərin statusu müəyyənləşməyənədək TransXəzər boru kəməri də reallaşa bilməyəcək. Bu məsələdə əsas problemi Rusiya və İran tərəf yaradır. Bu layihənin ilk ideyası 1997-ci ildə Türkiyənin Türkmənistan qazını alması məqsədilə əlaqədar meydana gəlib. Türkmənistandan Azərbaycana uzanacaq boru kəmərinin uzunluğu 300 km-ə yaxın olacaq. Zaman keçdikcə layihənin gələcək planları daha da genişlənərək, təbii qazın yalnız Türkiyəyə çatdırılmasıyla məhdudlaşmamış, əsas perspektiv bazar kimi Avropaya nəql olunması da nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, layihənin gecikməsində Azərbaycanın da təsiri olmuşdur. Belə ki, Şah-Dəniz yatağındakı zəngin ehtiyatların olması müəyyənləşdikdən sonra Azərbaycan 32 mlrd. kubmetr ötürmə həcmi olan kəmərdə illik 16 mlrd. kvota tələb etsə də, Türkmənistan tərəf bu şərtlə razılaşmamışdır. Bununla bərabər Kəpəz yatağıyla bağlı mübahisələr də iki ölkə arasında narazılıqları artırdı. Türkmənistan 2011-ci ildə uzunluğu 1000 km və dəyəri 2 mlrd. dollar olan daxili Şərqi-Qərb qaz

kəmərinin inşasına başlayıb. Bu kəmər ölkənin Eloten şərq regionu ilə Xəzər sahillərindəki yataqların ehtiyatlarını vahid nəqliyyat şəbəkəsinə birləşdirəcək. Bu layihənin davamı kimi TransXəzər kəmərinin əhəmiyyəti də artacaq.

Regionda investisiya siyasətindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, Gürcüstanda investisiyaların ümumi həcmi 3 mlrd. dollara çatıb. SOCAR Rumıniya istiqamətində AGRI qaz layihəsinin, Balkana çıxmaqla Trans-Adriatik boru kəməri layihəsinin reallaşmasında, həmçinin Yunanıstan, Ukrayna, Moldovanın yanacaq infrastrukturunun inkişafında iştirak edir. Azərbaycan həmçinin Serbiya, Gürcüstanda da böyük layihələrə kredit ayırır.

Layihənin zəif tərəfləri nəticəsində Nabuccoya əlavə kimi Cənub dəhlizi konsepsiyası hal hazırda Avropa Birliyi bazarına qaz nəqlinin müxtəlif variantlarını nəzərdə tutur. ITGI (Türkiyə Yunanıstan birləşdirici boru kəməri), TAP (Transadriatik qaz kəməri), AGRI (Azərbaycan-Gürcüstan-Rumıniya Interconnector), Ağ axın (Gürcüstan-Ukrayna). Boru kəmərlərin müxtəlif variantlarının bəzi elementləri yarışırsa da, digərləri bir-birilərini tamamlayır. Boru kəmərinin seçimində Azərbaycanın rolu həlledici mənə daşıyır. Çünki Azərbaycan həm qaz yatağının sahibidir, həm də eyni zamanda ARDNŞ Şahdəniz konsorsiumunun səhmdarıdır. Azərbaycan və Türkiyə öz məqsədlərinə nəqliyyat marşrutları seçimində başqa həll yolu təklif etməklə çatmaq istəyirlər – Trans Anadolu boru kəməri (Trans Anatolian pipeline - TANAP). Yeni layihə müşahidəçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirildi. Bu təklif həm Xəzərdəki enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasındakı əsas iki subyektin – Azərbaycan (istehsalçı ölkə) və Türkiyənin (tranzit ölkə) maraqların özündə əks etdirir. Bundan əlavə Nabuccodan daha az maliyyə tələb edən, kommersiya cəhətdən daha cəlbedici variant təklif edir. Yalnız, bütün strateji əhəmiyyətli şeylər kimi, bu layihə də yüksək siyasi risklərlə bağlıdır. Çünki Rusiyanın dəstəklədiyi Cənub cərəyanı ilə rəqabətdədir.

Azərbaycanın Avropaya qaz tədarükçüsü kimi təsiri artmasıyla bərabər, Rusiya tərəfindən Avropa qaz bazarına siyasi nəzarət layihədə Rusiya tərəfindən

dominantlığına təhlükə kimi qəbul edib layihədə problemlər yaratmaq ehtimalı var. Rusiyayla bağlı risklərin azaldılması baxımından daha real boru kəməri layihəsi, BP şirkəti tərəfindən 2011-ci ildə təklif olunan Cənub Şərqi Avropa boru kəməridir (South East Europe Pipeline – SEEP). SEEP layihəsi Avropa (Yunanıstan, Bolqarıstan, Rumıniya, Serbiya və Macarıstan) və Türkiyədə mövcud olan infrastrukturdan istifadə edildiyi üçün kommersiya cəhətdən cəlb edicidir. Daha etibarlı və ITGI / TAP – Bolqarıstan, Rumıniya, Macarıstan, Xorvatiya kimi 2 dəfə daha çox ölkə bazarından keçərək, ümumi həcmində Nabuccodan daha kiçik miqyaslı bir layihədir. Azərbaycan rəsmi olaraq öz seçimində boru kəmərin kommersiya xüsusiyyətlərini rəhbər tutsa da, belə çətin bir regionda bu seçim də siyasi faktorlardan azad deyil. Azərbaycana təsir edən regiondakı belə siyasi faktorlardan biri və ən əsası isə Ermənistanla olan Dağlıq Qarabağ məsələsidir. Belə bir mühitdə Azərbaycan öz neft və qaz siyasətini müvəffəqiyyətlə manevr edə bilər.

Qeyd olunan bütün layihələrdə Azərbaycan yalnız qaz ixracatçısı yox, həm də tranzit ölkə kimi də çıxış edir. Bu isə Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə yanaşı, region dövlətləri üçün də cəlbediciliyini artırır. Avropa Birliyi ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin təminatında mühüm rol oynayan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin etibarlı işləməsi bu qənaətə gəlməyə əsas verir. Avropa da öz münasibətlərində Rusiya kimi böyük təsir gücünə malik dövlətlə müqayisədə, Azərbaycana daha çox üstünlük verir.

III FƏSİL

Transregional layihələrin iqtisadi səmərəliliyi

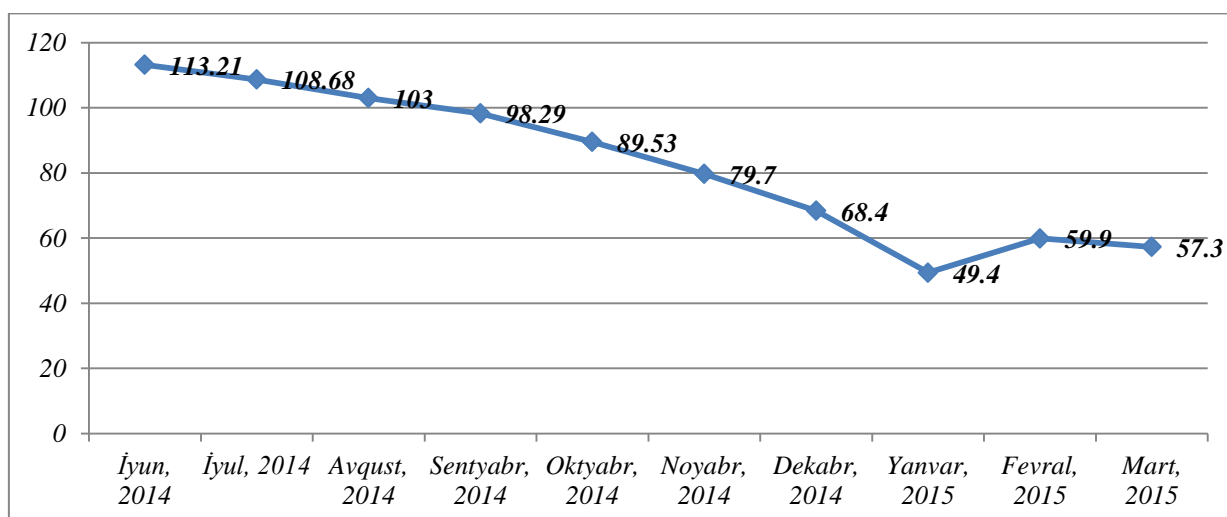
3.1. Həyata keçirilən transregional layihələrin iqtisadi səmərəliliyi və Azərbaycan üçün faydaları

Transregional layihələrin həyata keçirilməsi qarşılıqlı razılaşdırılmış formada, bütün iştirakçıların maraqları gözlənilməklə həyata keçirilərsə, ümumilikdə bütün tərəflər üçün faydalı olur.

Həyata keçirilən layihələrin iqtisadi səmərəliliyini müəyyənləşdirmək məqsədilə, ilk əvvəl layihələrin əsas gəlir mənbəyi olan enerji resurslarının dünya bazarında qiymət tendensiyasına nəzər yetirək.

Azərbaycan xam nefti üçün orta qiymət Fevral ayında 59,99, Mart ayında isə 57,33, dollar olmuşdur. Azərbaycan xam nefti qiyməti dünya bazarında ötən aya nisbətən 5% azalmışdır. Son zamanlar belə azalma yalnız Azərbaycan neftində deyil, bütünlükdə dünya bazarında müşahidə olunmaqdadır. Buna isə iqtisadi amillərdən daha çox siyasi amillər təsir edib.

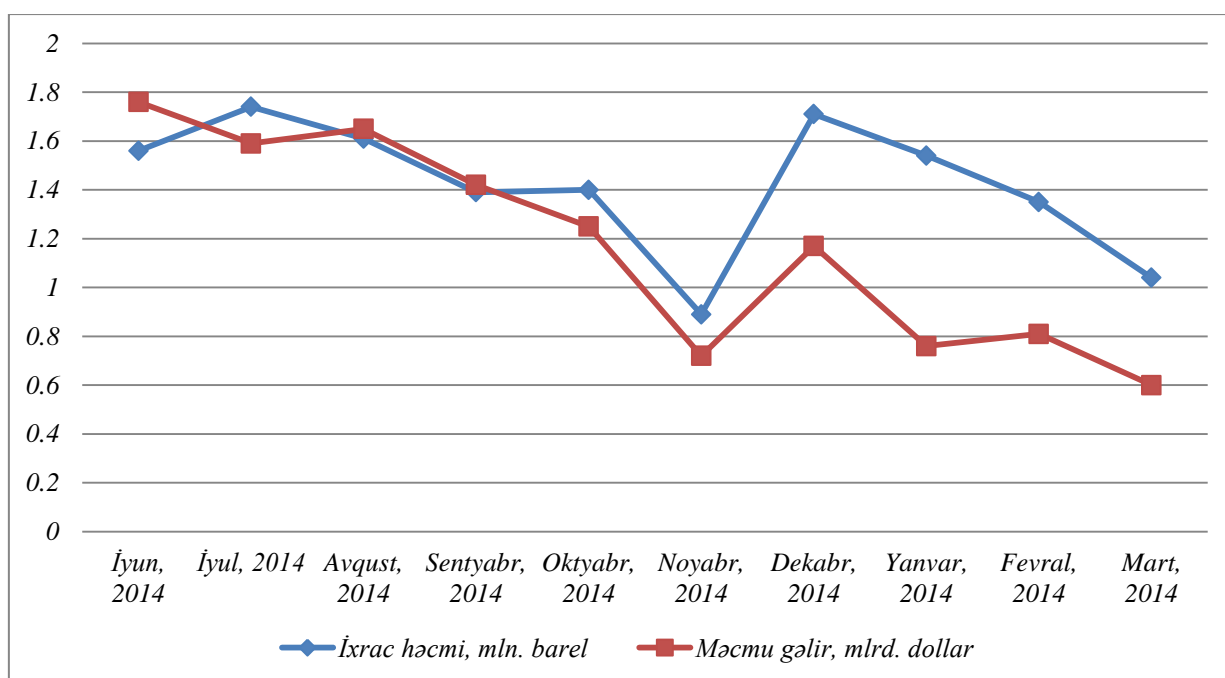
Qrafik 1. Azərbaycan neftinin dünya bazarındakı qiymət tendensiyası (dollar/barel)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Qrafikdən də göründüyü kimi, Azərbaycan xam neftinin dünya bazarında qiyməti son 9 ayda təqribən 2 dəfə azalmışdır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsi başlanan dövrdən Azərbaycan xam neftinin qiyməti dünya bazarında heç vaxt belə kəskin formada düşməmişdir.

Qrafik 2. Qiymətlər düşəndən bəri Azərbaycan neftinin ixracı və neft ixracından məcmu gəliri

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Qrafikdən də görünür ki, 2015-ci ilin mart ayında fevrlə müqayisədə neftin ixrac həcmi isə 26% (1 milyon 885 min) azalıb. Qeyd olunmuş dövrdə ixrac həcmnin azalmasıyla bərabər, qiymətin də düşməyini nəzərə alsaq, neft gəlirlərinin 16% azalması başa düşüləndir. Dünya bazarındakı neft qiymətlərinin düşməsi Azərbaycanın gəlirlərinə də kəskin təsir edib.

Cədvəl 3. Azərbaycanın neft hasilatı (qaz kondensatı daxil olmaqla), mln ton

İllər	Neft – cəmi	Quruda	Dənizdə
2005	22,2	1,7	20,5
2006	32,3	1,8	30,5
2007	42,6	1,8	40,8
2008	44,5	1,8	42,7
2009	50,4	1,8	48,6
2010	50,8	1,7	49,1
2011	45,6	1,8	43,8
2012	43,4	1,7	41,7
2013	43,4	1,7	41,7

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Qeyd olunduğu kimi əvvəlki illərdə ölkəmizdə daha çox enerji resursları, əsasən neft, son zamanlar isə qazla bağlı transregional layihələr həyata keçirilməkdədir. Artıq reallaşdırılmış layihələrdən də görə bilərik ki, belə layihələrin həyata keçirilməsi boru kəmərləri marşrutu boyu iqtisadi artıma və yeni iş yerlərinin açılmasına köməklik edir. Azərbaycanın getdikcə daha böyük transregional layihələrdə iştirakını nəzərə alsaq, layihələrin həcmi və cəlbediciliyi ölkəyə böyük həcmdə birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsində də öz təsirini göstərir.

Cədvəl 4. Xam neft və təbii qaz hasilatı sahəsi üzrə işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqı, manat

	2005	2009	2010	2011	2012	2013
Ümumi	265,8	1086	1076	1295	1572	1722
Dövlət sekrotu	231,1	652,4	664,2	789,1	986,1	1074
Qeyri-dövlət sektoru	531,3	1819	1694	2054	2392	2578

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəldən də görə bilərik ki, 2005-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə bu sahədə işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqısı həm dövlət, həm də qeyri-dövlət sektoru üzrə 5 dəfəyədək artmışdır. Aydınır ki, buna həmin aralıqda həyata keçirilmiş neft və qazla bağlı transregional layihələrin böyük təsiri olmuşdur. Təbii ki, BTC layihəsinin bu məsələdə daha böyük təsiri olmuşdur.

Ayrı-ayrı layihələrin Azərbaycana verdiyi iqtisadi səmərəliliyi müəyyənləşdirmək üçün, həmin layihəyə çəkilən xərclər və onun gətirəcəyi faydaları nəzərə almaq lazımdır.

Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xəttinin Gürcüstan ərazisinə düşən 29 km uzunluğundakı hissəsinin Qars-Axalkalaki dəmiryolu xəttinin, habelə uzunluğu 160 km olan mövcud Axalkalaki-Marabda dəmir yolu xəttinin reabilitasiya-rekonstruksiyasının maliyyələşdirilməsinə Azərbaycan tərəfindən 775 mln. dollar, o cümlədən Tranş A üzrə illik dərəcəsi 1% olmaqla uzadılma imkanı ilə 25 il müddətinə 200 milyon ABŞ dolları və Tranş B üzrə illik dərəcəsi 5% olmaqla uzadılma imkanı ilə 25 il müddətinə 575 milyon ABŞ dolları, həcmində kredit vəsaitinin ayrılması nəzərdə tutulmuşdur. Gürcüstan tərəfi krediti dəmiryolunun işə düşməsindən sonra əldə edəcəyi gəlirlərin hesabına ödəyəcək. Bununla yanaşı, üzərində iş aparılan hissə Gürcüstan ərazisində olmasına baxmayaraq bu hissəni Gürcüstan tərəfi tək idarə etməyəcək. Dəmir yolunu Azərbaycan və Gürcüstan tərəfinin yaradacağı birgə müəssisə idarə edəcək. Yalnız 25 ildən, yəni kredit tam qaytarıldıqdan sonra dəmir yolu Gürcüstanın idarəçiliyinə veriləcək. Təhlillərə görə, Gürcüstana verilən kreditin illik dərəcəsinə Azərbaycan üçün də iqtisadi baxımdan rentabelli hesab etmək olmaz. Əvvəla kredit faizi aşağıdır. Eyni zamanda kreditin qaytarılma müddəti böyükdür. Praktiki kredit dolların illik inflyasiyasına uyğun təqdim edilib. Bu Azərbaycanın kreditin verilməsindən gəlir əldə etməyəcəyi deməkdir. Azərbaycanın əsas gəliri dəmiryolu fəaliyyətə başladıqdan sonra onun dövriyyəsi hesabına olacaq.

Layihələrin maliyyələşdirilməsinə başlayandan etibarən 2014-cü ilin sonunadək Dövlət Neft Fondu tərəfindən Nəqliyyat Nazirliyinə ümumilikdə 536,8

milyon ABŞ dolları, o cümlədən 2014-cü il üzrə 72,7 milyon ABŞ dolları vəsait ayrılmışdır.

Türkiyədə inşası davam edən “Marmaray” layihəsinin tamamlanması ilə həmin xəttin BTQ xətti ilə birləşdirilməsi və Avropaya qədər uzadılması gözlənilir. Əgər BTQ layihəsinin Türkiyədən sonra Avropaya, Azərbaycandan isə Mərkəzi Asiya, daha sonra isə Çinə davamı olmasaydı, nə rəsmi Bakı, nə Tbilisi, nə də Ankara belə mürəkkəb və bahalı layihəyə başlamazdılar. BTQ dəmiryolu xətti həmçinin, həm Avropa, həm də Asiya ölkələrinə məxsus yüklərin bu dəmir yoluna cəlb edilməsi ilə hər iki istiqamətdə intermodal və konteyner daşımalarının həcmi artıracaq. Ona görə də ilk baxışdan transregional layihə kimi baxılan BTQ, uzunmüddətli perspektivdə beynəlxalq bir layihə kimi nəzərə alınmalıdır. Layihənin yekunlaşdığını görən digər potensial iştirakçılar da hərəkətə başlayıblar.

Cənub nəqliyyat dəhlizinin bir qolu olan bu xəttin yükburaxma qabiliyyəti pik həddə - il ərzində 17 mln. ton nəzərdə tutulub. İlk mərhələdə bu göstəricinin 1 mln. sərnişin və 6,5 mln. ton yük həddində olması nəzərdə tutulub. Dəmir yolu xətti ilə yüklərin daşınması üçün Ələt qəsəbəsi yaxınlığında yeni beynəlxalq yük limanı inşa ediləcək. Bu liman il ərzində 11,6 mln. yükün daşınmasını həyata keçirməyə imkan verəcək. Azərbaycanın ilk illərdə tranzitdən illik gəlirinin minimum 50 mln. dollar təşkil edəcəyi gözlənilir. Dəmiryolu ilə bir günə Qarsa və iki gün yarım İstanbula getmək mümkün olacaq. Bundan əlavə bu layihə ilə Londondan Pekinə 12 gün ərzində yüklərin və sərnişinlərin fasiləsiz daşınmasını təmin etmək mümkün olacaq.

Azərbaycanın bu vaxtadək həyata keçirdiyi ən böyük transregional layihələrdən biri olan BTC boru kəmərinin tikintisinə çəkilən xərclər 3.5 mlrd. dollar təşkil etmişdir.

BP şirkətinin məlumatına əsasən BTC layihəsi çərçivəsində 2013-cü ilin sonunadək 2,3 mlrd. barrel neft əldə olunmuşdur ki, onun satışı hesabına Azərbaycan 105 mlrd. dollar gəlir qazanmışdır. Bu layihənin təkə gəlirlilik

baxımından deyil, bir çox fərqli istiqamətlərdə Azərbaycan üçün faydaları danılmazdır. Bununla yanaşı, BTC layihəsi Azərbaycanda növbəti daha böyük həcmli layihələrin həyata keçirilməsi üçün təməl rolunu oynamışdır. Bu layihə xarici investorlar və Avropa Birliyi dövlətlərinin Azərbaycanın böyük həcmli layihələrin həyata keçirtmə qabiliyyətində olduqlarını göstərmiş və ölkəyə qarşı bu cəhətdən inamı artırmışdır.

Transregional layihələrin iqtisadiyyata təsirinin daha dərin təhlili üçün ÜDM-in tərkibinə baxmalı və eləcə də bir neçə birölçülü reqressiyalar aparmalıyıq. Əlbəttə ki, biz bu məsələyə maliyyə tərəfdən də baxa bilərdik, lakin layihələrlə bağlı məlumatların, həmçinin, maliyyə açıqlamalarının azlığı, NPV (Net Present Value – Xalis Cari Dəyər) və ya IRR (Internal Rate of Return – Daxili Gəlirlilik Norması) kimi göstəriciləri hesablamağı çətinləşdirir. Bu səbəbdən də, bu göstəricilər qərəzli olacaq və doğru nümunə nümayiş etməyəcək.

Beləliklə, layihələrin təsirinin qiymətləndirilməsinin ən yaxşı üsulu layihənin başlamasından əvvəl və sonrakı ÜDM-i təhlil etmək, onun təkil hissələrinin analizi və elementlərin layihədən necə asılı olduqlarını müəyyənləşdirməkdir.

Bakı-Tbilisi-Ceyhana əsas layihə kimi nəzər salmaq. Burada əsas məlumatları iki hissəyə bölürük - layihə başlamamışdan əvvəlki dövr və başladıqdan sonrakı dövr, hansiki indi də davam edir. BTC dəyişəni binomial xarakter daşıyır və iki mümkün nəticə verir, 0 və ya 1. Layihənin tətbiqindən əvvəlki dövr üçün 0, sonrakı dövr üçün 1. Xüsusilə, çoxölçülü reqressiyada buna bir model kimi nəzər salmaq bizə layihənin ÜDM kimi asılı dəyişənə və reqressiyadakı digər izahedici dəyişənlərə həqiqi təsirini başa düşməyə yardım edir.

Lakin çoxölçülü regressiya ilə davam etməmişdən əvvəl, birölçülü dəyişənlərin nəticələrinin dəqiq təhlilini aparmaq vacibdir.

Aşağıda qeyd olunan hesablamaların aparılması üçün Eviews statistic proqramdan istifadə olunub.

Dəyişənlərin birölçülü analizində biz qeyri-bərabər dispersiyaları olan dəyişən nümunəsi üçün t test tətbiq etmişik. Bu metdoun tətbiqi çox vacibdir. Belə ki, müşahidə olunan dəyişənlər 2 nümunə dövrünə bölündükdən sonra qeyri-bərabər sayda müşahidələrə malik olacaqlar, eləcə də dispersiyalar.

Beləliklə, ÜDM-in tərkibi bizə aşağıdakı nəticələri verəcək.

$\text{ÜDM} = \text{Dövlət xərcləri} + \text{Ümumi İnvestisiya} + \text{İstehlak} + \text{Xalis İxrac}$.

Burada “Dövlət Xərcləri” dövlət tərəfindən iqtisadiyyata yönləndirilmiş ümumi xərclərdir. “Ümumi İnvestisiya” iqtisadiyyatdakı həm daxili, həm də xarici investisiyaların məbləğidir. “İstehlak” iqtisadiyyatdakı ev təsərrüfatı istehlakının ümumi məbləğidir.

“Xalis ixrac” isə ümumi ixrac ilə ümumi idxalın arasındakı fərq göstəricisidir. 2005-ci ildən əvvəlki məlumat BTC layihəsi olmayan dövr kimi qeyd olunub, 2005-ci ildən sonrakı məlumat isə layihənin aktiv reallaşdırma mərhələsi kimi.

ÜDM-in qeyri-bərabər dispersiyaları ilə dəyişən nümunə üçün t testi bizə aşağıdakı nəticəni verdi:

	Variable 1	Variable 2
Mean	4.334692308	50.39472727
Variance	5.206612397	438.3898678
Observations	13	11
Hypothesized Mean Difference	0	
Df	10	
t Stat	-7.25970586	
P(T<=t) one-tail	1.36361E-05	
t Critical one-tail	1.812461123	
P(T<=t) two-tail	2.72722E-05	
t Critical two-tail	2.228138852	

Sıfır test fərziyyəsi 2 dövrdəki ÜDM-in ortası arasında heç bir fərqi olmamasını fərz edir. Yəni ki, onların ortaları bərabərdir və statistik fərq heç bir təsiredici qüvvəyə malik deyil. Biz aydın şəkildə görürük ki, bu testdə sıfır

fərziyyəindən imtina olunur (Dəyişən 1 2005-dən əvvəlin ortası, Dəyişən 2 2005-dən sonranın ortası).

T testin mütləq dəyəri statistik əhəmiyyətlidir və bu həm birquyruqlu, həm də ikiquyruqlu statistik məlumatların (fərziyyədə ikiquyruqlu paylanma götürülür) kritik dəyərini artırır.

Bu bizə sıfır fərziyyəsinin inkar olunması və iki dövrün ortaları arasında statistik əhəmiyyətli fərqi olması nəticəsini verir.

Buna görə də, ikinci dövr ərzində ÜDM-in dəyişməsi əhəmiyyətlidir. Əlbəttə burada təsir edən bəzi kənar amillər də mövcuddur. Biz tam dəqiqliklə iddia edə bilmərik ki, bütün bu dəyişikliklər BTC layihəsinin həyata keçirilməsi nəticəsində baş verib. Lakin, BTC layihəsinin həcmnin böyüklüyü və Azərbaycanın ən çox xam neft və neft məhsullarının ixracını əhatə edən əsas layihə olması bizim əsas səbəbkənarın BTC olması fikrimizə olan güvənimizi artırır.

BTC layihəsinə əhəmiyyətli təsir edən ikinci dəyişən Dövlət xərcləridir. Əsas məsələ ondadır ki, BTC vasitəsilə resursların ixracının artması xarici valyutada axının artmasına gətirir, ona görə xərcləmə effekti ilə dövlətin iqtisadiyyata birbaşa xərcləmə inyeksiyalarını artırır.

T test metodları, həmçinin qiymətləndirmələr dövrü ÜDM-dəki vəziyyətlə oxşar idi. Nəticələr bir daha göstərdi ki, bizim nəzəriyyəimiz təsdiqlənir və biz dövrlərin ortaları arasında heç bir fərqi olmaması haqda sıfır fərziyyəindən tamamilə imtina edirik.

	<i>Variable 1</i>	<i>Variable 2</i>
Mean	1.114666667	14.575
Variance	0.306115879	57.6561544
Observations	12	11
Hypothesized Mean Difference	0	
Df	10	
t Stat	5.865095026	
P(T<=t) one-tail	7.91712E-05	
t Critical one-tail	1.812461123	

P(T<=t) two-tail	0.000158342
t Critical two-tail	2.228138852

Buradan görünür ki, 5.86 t statistikasını mütləq şərtlərdə kritik dəyərdən əhəmiyyətli yuxarıdır. Buna görə də bizim BTC layihəsinin iqtisadiyyata təsirinin daha bir əlavə statistik dəstəyi var.

Növbəti dəyişənimiz istehlaktır:

	<i>Variable 1</i>	<i>Variable 2</i>
Mean	0.0135526	0.092565578
Variance	0.005193682	0.0096778
Observations	13	11
Hypothesized Mean Difference	0	
Df	18	
t Stat	2.209071943	
P(T<=t) one-tail	0.020185779	
t Critical one-tail	1.734063607	
P(T<=t) two-tail	0.040371559	
t Critical two-tail	2.10092204	

Bununla yanaşı t statistika əhəmiyyətli dərəcədədir və kritik dəyişənlərdən 5% alfa əhəmiyyətlik səviyyəsində artıqdır. Bu göstərir ki, istehlak layihənin tətbiqindən sonrakı dövrdə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu bizi heç bir alternativ izahın yoxluğunda genişlənmənin əsas aparıcı qüvvəsi kimi BTC layihəsinin olduğu faktına qaytarır.

Növbəti dəyişənimiz Ümumi İnvestisiyadır. Əvvəlkilərə baxmayaraq, Ümumi investisiya dəyişəni 5% alfa əhəmiyyətlik səviyyəsində əhəmiyyətli olmamışdır. Daha doğrusu, biz iki dövr arasındakı fərqin əhəmiyyətli olmamasıyla bağlı sıfır fərziyyəsini inkar edə bilmərik. Buna baxmayaraq, vəziyyətin məntiqi izahı var. Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, investisiyaların həcmi müəyyən səviyyələrdə yüksək saxlanıldığından az dəyişəcək. BTC layihəsindəki investisiya o qədər yüksək idi ki, bu demək olar ki, növbəti dövrdəki bütün investisiyaları üstələyir. Daha sonra belə böyük layihənin hələ reallaşdırılmamasını nəzərə alsaq,

dövlərdə ümumi investisiya üçün statistikanın əhəmiyyətli olmaması olduqca məntiqidir (reallaşdırılmaqda olan və reallaşdırılması planlaşdırılanlar daha böyük layihələrin effekti hələ görülməyib deyə nəzərə alınmır).

	<i>Variable 1</i>	<i>Variable 2</i>
Mean	29.09276923	23.94345455
Variance	212.8412375	43.81374007
Observations	13	11
Hypothesized Mean Difference	0	
Df	17	
t Stat	1.141323775	
P(T<=t) one-tail	0.134779058	
t Critical one-tail	1.739606726	
P(T<=t) two-tail	0.269558117	
t Critical two-tail	2.109815578	

Nəhayət, biz öz birölcülü analizimizin sonuncu dəyişəninə baxırıq. Daha ətraflı izahdan əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, xalis ixracın müşahidəsiylə bağlı çətinliklər və məlumatların azlığı ilə əlaqədar biz iqtisadiyyatdakı əməliyyatların cari hesab balansı formasında təqribi qiymətləndirmələrindən istifadə etdik. Bu yolla iqtisadiyyatdakı daha likvid aktivlərin əksər balansları görünür.

	<i>Variable 1</i>	<i>Variable 2</i>
Mean	0.778384615	10.33227273
Variance	0.621360256	32.98682422
Observations	13	11
Hypothesized Mean Difference	0	
Df	10	
t Stat	-6.36549375	
P(T<=t) one-tail	4.09351E-05	
t Critical one-tail	1.812461123	
P(T<=t) two-tail	8.18701E-05	
t Critical two-tail	2.228138852	

Aydındır ki, dövrlərin orta hədləri arasındakı fərq 5%-lik alfa səviyyədə statistik olaraq önəmlidir. Biz sıfır fərziyəsini rədd edirik və bu dəyişikliyin BTC layihəsi əsasında olmağına təsdiqləməkdə müəyyən qədər əmin oluruq. Bu

birölçülü analizlər bizə problemi dərk etməkdə yaxından kömək olur. Belə ki, bu dəyişənlərin ÜDM-ə təsirini və ümumi effektini tam olaraq açmaqda yalnışlıqlar var. Bu yalnışlıq BTC-nin ÜDM-a əsl təsirini göstərməli idi. Bu növ regressiyalarda biz çoxölçülü analizləri tətbiq etməliyik. Bu xüsusi vəziyyətdə adi regressiyaların tətbiqi uyğun gəlmir. BTC layihəsi prizmasından ÜDM-in tərkib dəyişənlərinin təsirini analiz etmək üçün daha mürəkkəb və dolaşlıq texnikalar işlənməlidir. Burada İki mərhələli daha kiçik kvadratların metodu (Two Stage Least Squares) BTC və ÜDM-in tərkib dəyişənləri arasındakı təsiri daha aydın göstərən . Əsas nüans ondadır ki, bu ilk olaraq BTC-ə təsir edən dəyişənləri (Dövlət Xərcləri, İstehlak, Ümumi İnvestisiya, Cari Hesab) reqressiya edir, daha sonra isə ilk modeldəki səhvlər və əmsalları nəzərə alaraq bu dəyişənlərə ÜDM-i reqressiya edir.

Bütün dəyişənləri stasionar vəziyyətə gətirmək üçün ilk fərqlilik formasına transformasiya olunmuşlar. Bəzi dəyişənlər transformasiyası qərəzsiz qiymətqoyma üçün çox önəmlidir. Həmçinin, dəyişənlər arasında ləngiyən əlaqəni nəzərə alaraq bir illik ləngimə transformasiyasını da tətbiq etmişik.

Dependent Variable: GDP
 Method: Two-Stage Least Squares
 Date: 05/11/15 Time: 07:58
 Sample (adjusted): 1993 2014
 Included observations: 22 after adjustments
 Instrument list: CONSUMPTION INVESTMENT EXPENDITURE ACCOUNT

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
CONSUMPTION	0.852666	0.636278	1.340084	0.1979
INVESTMENT	0.056282	0.015317	3.674528	0.0019
EXPENDITURE	0.004032	0.340285	0.011849	0.9907
ACCOUNT	0.002724	0.013606	0.200181	0.8437
BTC	0.284514	0.157511	1.986306	0.0886
R-squared	0.362800	Mean dependent var		0.222387
Adjusted R-squared	0.212871	S.D. dependent var		0.211328
S.E. of regression	0.187491	Sum squared resid		0.597596
Durbin-Watson stat	0.640537	Second-Stage SSR		0.232164

Aydın formada müşahidə edə bilərik ki, BTC-in effekti t statistika 1.98 ilə əhəmiyyətli 95%-lik etimad intervalında özünü göstərir, hansıki əhəmiyyətliliyin

bu səviyyədəki kritik dəyərindən daha yüksəkdir. Həmçinin BTC-in əmsalı göstərir ki, ÜDM-də hər 28% artımın 1%-i BTC layihəsiylə bağlıdır. Bu deməkdir ki, əgər ÜDM 100% artarsa, onun 28%-i BTC layihəsiylə bağlıdır.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu hazırda ən yaxşı mümkün qiymətləndirmə üsuludur. Burada bəzi çatışmazlıqlar olsa da, lakin BTC layihəsinin ölkənin ÜDM-dəki təsiri şübhəsizdir.

Eyni formada Azərbaycanda həyata keçirilən digər transregional layihələrin analizini apararaq, onların da ölkə iqtisadiyyatına olan müsbət təsirlərini görə bilərik.

3.2. Xarici investisiyaların transregional layihələrin həyata keçirilməsinə təsiri

Keçid dövründə dövlət iqtisadiyyatına investisiya vəsaitlərinin yönləndirilməsi Azərbaycanın əsas hədəflərindən olub. Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyi və inkişaf perspektivləri daha çox enerji sahəsi ilə bağlıdır. Bu səbəbdən ilk zamanlardan ölkəyə yatırılan investisiyalar məhz bu sahənin inkişafı istiqamətində olmuşdur.

Təbii resurslarla zəngin olan Azərbaycanın xarici investisiyaların cəlbi üçün böyük iqtisadi potensialı vardır. Ölkəyə xarici investisiyaların axınına müxtəlif amillər təsir edir ki, onlar ümumilikdə investisiya şəraitini təşkil edir. Buraya sosial sabitlik, mədəniyyət, ölkə iqtisadiyyatının vəziyyəti və s. aiddir. Investisiya mühitinə ölkələrin obyektiv imkanları (investisiya potensialı – təbii resurslar, işçi qüvvəsi, infrastrukturun mövcudluğu) və investorun fəaliyyətinin şəraiti də (investisiya riski) aiddir.

BMT ticarət və inkişaf hesabatlarına görə Azərbaycan dünyada dünyada investisiya cəlb ediciliyinə görə qabaqcıl ölkələrdən biridir. Investisiya cəlbediciliyi ÜDM-in və birbaşa investisiyaların adambaşına düşən həcminə əsasən müəyyənləşdirilir. Bu göstərici ilə ölkənin xarici investisiyalara açıqlığını ifadə olunur.

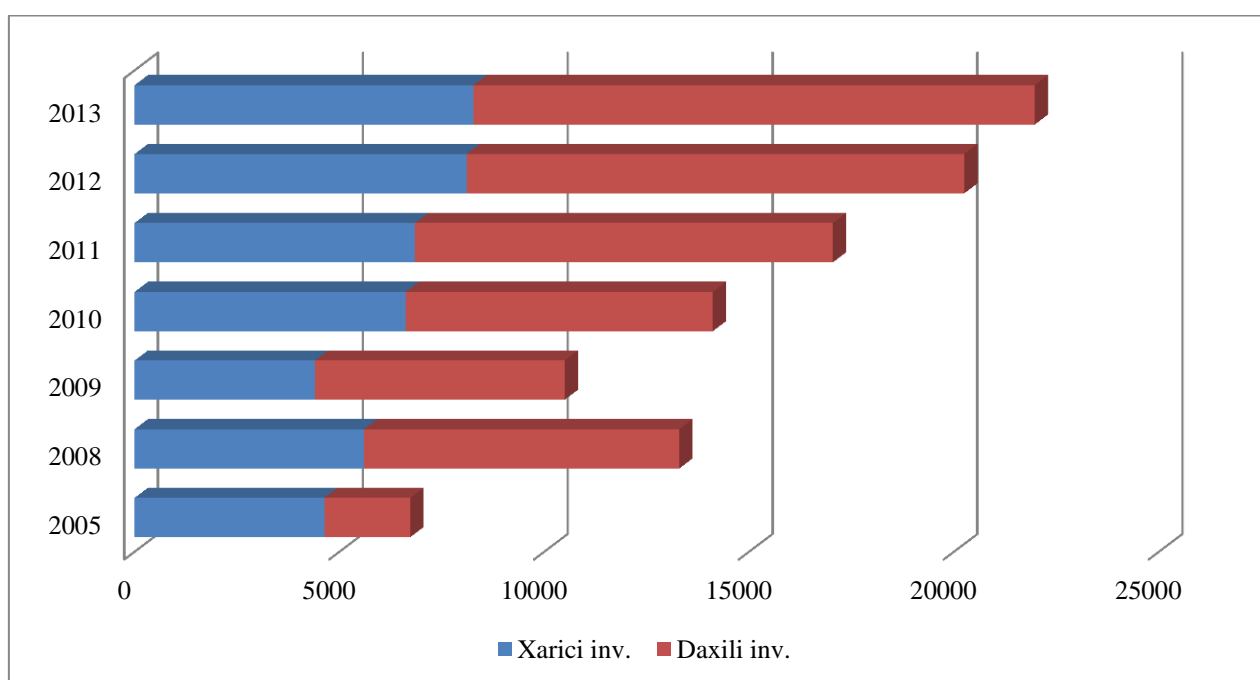
İnteqrasiyada iştirak edən ölkədəki iş adamlarının buna marağını artırmaq lazımdır. Bu üsulla, yerli müəssisələrin Qərb və Şərqi təşkilatları ilə daha güclü əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması üçün maddi, infrastruktur və digər imkanlar yaradılmış olacaq. Eyni zamanda Şərqi-Qərb nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması digər infrastruktur layihələriylə birgə xammal, emal kimi müxtəlif sahələrdə genişmiqyaslı transkontinental əməkdaşlıqlar üçün maddi bünövrəsini qoyardı. Bu layihələrin reallaşdırılması Azərbaycanın strateji maraqlarının həyata keçirilməsini təmin etməyə imkan verəcək.

Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcmi əsasən “Əsrin Müqaviləsinin” imzalanmasından sonra sürətlə artmağa başlayıb və bu günə kimi böyük həcmdə investisiyalar yatırılıb. Keçid dövrünün ilk illərində dərinləşən iqtisadi böhran vəziyyətində olan Azərbaycan geriləmə prosesinin qarşısını tam almış və başlanılmış yeni transregional layihələr vasitəsilə sabit inkişaf istiqamətində dönüş yarada bilmişdir.

2010-cu ildə əvvəlki illərlə müqayisədə iqtisadiyyata daha çox investisiya yatırılıb. Və bu ildən sonra investisiyaların artım tempi əvvəl olduğu kimi artan istiqamətə yönəlmişdir. Cəmi yatırılan investisiyalar həmin il ərzində 3.5 mlrd. AZN artıb, bu isə ötən illə müqayisədə 33% artım deməkdir. Ümumi investisiya həcmində artım olsa da, neft şirkətlərinin investisiyalarının nisbətən azalması müşahidə olunur. Gələcəkdə xarici investisiyaların dövlət iqtisadiyyatına, müxtəlif layihələrə yönləndirilməsi üçün iqtisadi islahatlar apararaq, onlara əlverişli biznes mühitinin yaradılması vacibdir.

Qrafik 3. İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar (mln. AZN)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

İnvestisiyaların həcmi adətən artan istiqamətdə getsə də, azalma yalnız 2009-cu ildə (3 mlrd. AZN-ə yaxın) müşahidə olunur. Bu azalmanın əsas səbəbi həmin dövrdə dünyada baş verən qlobal iqtisadi böhran, Avropa və ABŞ-da bankların iflası, qlobal maliyyə bazarlarındakı qeyri-müəyyənliklə bağlı olub. Həmin ildə azalma yalnız Azərbaycan iqtisadiyyatında deyil, bütün dünyada qeydə alınmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin azalma kəskin olmamışdır. Bu böhran zamanı neft sektoruna yatırılan həm daxili, həm də xarici investisiyalar (1 mlrd. ABŞ dollarınadək) azalmışdır.

Qrafikdən də görə bilərik ki, böhrandan sonrakı dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcmi artmaqda davam edir. Bu artımın daxilində həm daxili, həm də xarici investisiyalar artsa da, artımın əsas hissəsi daxili investisiyalar hesabınadır. 2005-ci illə 2013-cü ili müqayisədə ümumi investisiya həcmi 3 dəfə artıb. 2005-ci ildə yatırılan 6733,4 mln. AZN-in 68,74%-i xarici investisiya idisə, 2013-cü ildə 21974,2 mln. AZN-in yalnız 37,63%-i xarici investisiya olub. Bu müddətdə xarici investisiyanın həcmi təqribən 2 dəfə, daxili isə 6 dəfə artmışdır. 2012-ci illə müqayisədə isə 12,82% artım olmuşdur.

2013-cü ildə Azərbaycana yatırılan investisiyalar arasında Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Avropa Birliyi maliyyə yardımı, Avropa Şurası kimi beynəlxq təşkilatlar da yer alıb.

Azərbaycan iqtisadiyyatına əsas investisiya yatıran ölkələr ABŞ, Böyük Britaniya, Türkiyə, BƏƏ və Niderlanddır. Bu ölkələrin daha çox investisiya yatırmalarına səbəb Azərbaycandakı neft və qaz resurslarının əsasən həmin ölkələrin şirkətləri tərəfindən çıxarılmasıdır. Böyük Britaniyaya məxsus BP, Türkiyəyə məxsus BOTAŞ, Türkiyə petrolleri və s kimi şirkətləri misal göstərmək olar.

Cədvəl 5. Xarici investisiyalar (mln, ABŞ dolları)

	2005	2010	2011	2012	2013
Cəmi xarici investisiya	4893,2	8247,8	8673,9	10314	10540
Maliyyə kreditləri	698,4	3405,9	3692,5	3135,5	2655,8
Neft sənayesinə	3799,9	2955,3	3407,8	4287,8	4935,2
Neft bonusu	1	2	19,9	2	2,4
Birgə müəssisələr və xarici firmalar, o cümlədən	230,5	659,6	886	1094,5	1041
Türkiyə	962	147,5	89,1	185,9	401,3
Niderland	1,2	163,5	173,3	186	141,6
Norveç	-	3,6	6,9	-	-
İsveçrə	-	11,7	26,7	79,4	18,2
İtaliya	4,6	-	-	22,1	21,3
Yaponiya	-	1,4	2,5	5,4	3
Fransa	2,6	6,2	14,3	14,4	6,1
ABŞ	24,8	40	73,8	92,5	24,4
Almaniya	21,5	17	32,5	21,8	36,1
B. Britaniya	38,5	144	148,8	149,3	136
BƏƏ	5,7	30,3	75,3	92,4	109,3
Rusiya	5,1	11,7	35	21,8	36,1
Sair ölkələr	28,1	79,5	196,6	199,7	128,6
Digər investisiyalar	163,4	1225	667,7	1794,2	1906,5

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Xarici investisiyaların artmasıyla yanaşı, eyni vaxtda həmin ölkələrlə qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin dərinləşməsi prosesi də gedir.

Birbaşa xarici investisiyaların böyük bir hissəsi neft sektoruna yatırılan investisiyalardır. Bu isə Azərbaycanda digər sahələrin xarici investorlar üçün cəlb edici olmamasını göstərir. Vəziyyəti dəyişdirmək üçün ölkədə daha əlverişli biznes mühitinin yaradılması və bir sıra iqtisadi və hüquqi islahatlar aparılmalıdır. Bundan əlavə investisiyaların daha çox cəlb edilməsi üçün vergi güzəştlərinin və azad ticarət zonalarının yaradılması əhəmiyyətlidir.

2010-cu ildə yalnız neft sektoruna yatırılan investisiyalar həcminə görə 2009-cu ilin bütün investisiyalarına bərabər olub. Ümumilikdə xarici investisiyalar daha çox sənaye sahələrinə yatırılır, digər sahələrə yatırılan investisiyaların həcmi çox azdır. Təsvir olunan dövrdə kənd təsərrüfatı sahəsinə isə ümumiyyətlə xarici investisiya yatırılmayıb. Xarici investorların qeyri-neft sektorlarına investisiyaların yatırılması həmin sahələrdə effektivliyi artıracaq yeni texnologiyaların tətbiqinə şərait yarada bilər. Investisiyaların qeyri-neft sektoruna yönəldilməsini vurğulamağın əsas məqsədi Azərbaycanda “Holland sindromu”-un baş verməsinin qarşısını almaqdır. Bildiyiniz kimi neft və qaz resurslarının ehtiyatları nə qədər çox olsa da, qeyri-məhdud deyildir. Bu səbəbdən hazırda enerji resurslarıyla bağlı həyata keçirilən transregional layihələrdən gələn gəlirlərin və xarici investisiyaların qeyri-neft sektoruna yönləndirilməsi vacibdir. Lakin burada da xüsusilə elə sahələr seçilməlidir ki, həmin sahələrin ixrac potensialı olsun və ölkəyə xarici valyuta gətirə bilsin. Qeyri-neft sektorunun yalnız xarici rəqabətə davamlı sahələri inkişaf etdirilərək ölkəyə xarici valyuta axınına şərait yarada və neft sektoruna alternativ ola bilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlbi üçün çoxlu imkanlar var. Hal-hazırda Azərbaycan üçün xaricdən gələn maliyyə kapitalından daha çox yeni texnologiyaları əks etdirən investisiyalar daha vacibdir.

Dar ixtisaslaşma sahə üzrə rəqabətə davamlılığın əsaslarındanındır. Lakin global səviyyədə rəqabətə davamlılıq regional və transregional əməkdaşlıq imkanlarıyla müəyyənləşir. Burada geniş profilli, ümumi iqtisadi miqyasda düşünə bilən mütəxəssislər lazımdır.

Bundan əlavə, xarici investisiyaların tərkibində əsas yeri birbaşa investisiyalar və maliyyə kreditləri tutur. Portfel investisiyaları isə ümumi investisiyaların çox az hissəsini təşkil edir. Bunun əsas səbəbi ölkədə qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etməməsidir. Dünya təcrübəsindən görə bilərik ki, portfel investisiyaları dövlət iqtisadiyyatına investisiya cəlb etməyin ən rahat yoludur. Portfel investisiyalarının cəlbi həmçinin dövlətin xarici ölkələr üçün açıqlığı və dünya bazarına nə səviyyədə inteqrasiya olunduğunu təsvir edən əsas göstəricilərdəndir. Şirkətlərdə korporativ idarəetmə standartlarının tətbiq olunmaması, mühasibatlığın hələ tam olaraq vahid beynəlxalq standartlara uyğun aparılmaması, bununla bərabər səhmdarlara dividendlərin ödənilməsində ləngimələrin baş verməsi bu inteqrasiya prosesinin aktiv getməsinə imkan verməyən mühüm səbəblərdəndir. Qeyd olunanlarla bağlı Azərbaycanda müəyyən tədbirlər görülüb və bu proseslər daha sürətlə davam etdirilməlidir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı və bu sahəyə xarici investisiyaların cəlbi üçün Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzv kimi qəbul edilməsi də mühüm məsələlərdəndir. Azərbaycanın əməkdaşlıq etdiyi və qonşu dövlətin əksəriyyəti artıq bu təşkilatın üzvüdür. Azərbaycanın üzvlük məsələsinin gecikməsi gələcəkdə bu ölkələrlə olan iqtisadi münasibətlərə də təsir edəcək. ÜTT-ə üzv kimi qəbul olunmaq üçün də bir çox sahələrdə müəyyən islahatlar aparılmalıdır. Xarici investorların özləri də bu islahatların artıq keçirildiyi bazarlara investisiya yatırımında daha maraqlıdırlar.

3.3. Azərbaycanda yeni transregional layihələrin həyata keçirilməsi istiqamətləri və onların reallaşdırılma perspektivləri

Transregional layihələrin özəllikləri ondan ibarətdir ki, böyük bir coğrafi ərazini əhatə etməklə yanaşı, adətən müxtəlif siyasi və iqtisadi maraqların toqquşma nöqtələrindən də keçir. Təbii ki, dövlət və regionların maraqları üst-üstə düşə bilməz. Bu səbəbdəndir ki, yuxarıda qeyd edilmiş bir neçə transregional layihələrdə olduğu müxtəlif problemlərlə üzləşilir. Bu problemlər bəzən layihələrin reallaşmasının ləngildilməsinə (Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xətti və s. layihələr), bəzənsə onunla rəqabətə girən yeni alternativlərin meydana gəlməsinə, hətta təxirə salınmasına (Nabucco) kimi gətirib çıxara bilər. Layihənin həyata keçirilməsi vaxtının ləngiməsinin bütün iştirakçılar üçün mənfi təsirləri böyükdür. Həm layihəyə yatırılan vəsait baxımından, investorlar üçün yatırıqları vəsaitlərin səmərəliliyi azalır. Həm də qeyd etdiyimiz enerji resurslarıyla bağlı transregional layihələrdə gecikdirilən müddət ərzində istənməyən (siyasi baxımdan) və daha az səmərəli olan alternativlərdən istifadə etməyə məcbur qalınır.

Dünya təcrübəsinə əsasən, böyük həcmli layihələrin dəyəri maksimum 15% artırıla bilər. Qiymət artımı 15 %-dən çox olduğu təqdirdə, artımın səbəbi kimi yalnız iqtisadi deyil, başqa amillərin təsirlərini də izləmək lazımdır.

Transregional layihələr böyük coğrafi ərazilərdən keçməklə bərabər, həm də böyük bazarlara çıxışları da təmin edir. Azərbaycan nümunəsində görə bilərik ki, burada reallaşdırılan və reallaşdırılması planlaşdırılan əsas hədəf Avropa bazarına çıxış əldə etmək olmuşdur. Bu layihələrə yalnız enerji resurslarının ixracı kimi baxmaq düzgün deyil. Çünki bu transregional layihələr şərq və qərblə ilkin iqtisadi münasibətlər qurularaq, gələcəkdə daha nəhəng və fərqli istiqamətlər üzrə çoxtərəfli layihələrin həyata keçirilməsində təməl rolunu oynayacaqlar.

Başqa bir problem layihənin gedişatı zamanı sadalanmış səbəblərdən və ya əvvəlcədən hesaba alınmamış amillərlə bağlı icrasının bahalaşması, daha doğrusu

reallaşdırılması üçün nəzərdə tutulmamış vəsaitlərin tələb olunmasıdır. Bəzən layihənin ilkin mərhələsində iştirakını bildirmiş tərəfin müəyyən səbəblərdən iştirakdan imtina etməsi vəziyyəti daha da gərginləşdirə bilər.

Bu yaxınlarda Petrocas Energy Limited şirkətinin 49% səhmlərinin “Rosneft”-ə satılması haqda məlumatlar yayılıb. Bununla Rusiya Poti və Batumi limanlarındakı neftdoldurma terminallarıyla yanaşı, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya bazarlarındakı neft məhsullarının satışına giriş əldə edir. Həmçinin, rus şirkəti Gürcüstan bazarında SOCAR-ın əsas böyük rəqibinə çevrilmiş olur. Gürcüstan Qara dəniz sahilində Supsada böyük energetika mərkəzinin yaradılması üçün Rusiya və Qərbi əməkdaşlığa cəlb etmək fikrindədir. Layihənin reallaşdırılması isə Supsada neft emalı zavodunun tikintisiylə başlayacaq. Daha sonra isə orada böyük gücə malik unikal neft-kimya kompleksinin tikintisi də planlaşdırılır. Bəzi Gürcüstan rəsmilərinin fikrincə, bu sahədə “Nabukko” layihəsini “öldürmüş” ziddiyyətlərdənsə, əməkdaşlıq daha faydalıdır.

İlk vaxtlarda Azəri Çıraq Günəşli layihəni çərçivəsində Azərbaycanın hasil etdiyi gəlirli neftin satışını layihənin operatoru BP həyata keçirirdi və satışdan sonra SOCAR-ın hesabına köçürmə edirdi. 2008-ci ildənsə SOCAR Trading şirkətinin yaradılmasından sonra Azərbaycan neftinin birbaşa satışı ilə məşğul olmağa başladı. Əgər o vaxtadək neftimiz əsasən Avropa dövlətlərinə (onun da böyük hissəsi İtaliyanın payına düşürdü) satılırdısa, 2008-ci ildən sonra ixrac xəritəsi genişlənməyə başladı. Son 5 ildə Azerilight markalı neft 36 ölkəyə ixrac olunub. 2009-cu ildən sonra Azərbaycan neft ixracının coğrafiyasında ciddi dəyişikliklər baş verdi. Daha dəqiq desək, baş ofisi Cenevrədə yerləşən SOCAR Trading şirkətinin Dubay və Sinqapurda ofisləri açıldıqdan sonra ölkəmizin neft ixracında Avropa dövlətlərinin payı azalmağa, eyni zamanda Hindistan, Tayvan və Vyetnam kimi Asiya ölkələrinənsə payı artmağa başladı.

Azərbaycanın Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə əgər 2008-ci ilədək neft ixracında payı 43% idisə, 2013-cü ildə bu göstərici 28,7%-dək enmişdir. Eyni zamanda 2008-ci ildə İndoneziyanın payı 3,2% təşkil edirdisə,

2013-cü ildə bu 13,7%-dək yeksəlmişdir. 2013-cü ildə Azərbaycan neftinin ixrac istiqamətləri arasında Tayland (8,2%), Hindistan (5,4%), Tayvan (2,3%), Vyetnam (1,4%) və Malayziya kimi ölkələr yer tutur və son 4 ildə bu ölkələrə neft ixracının həcmi sürətlə artır.

Digər bir diqqət çəkən məqam isə neft ixracında ABŞ, Fransa, İzrail kimi əməkdaşların paylarının azalmasıdır. Əgər 2008-ci ildə ABŞ-ın payı 13,5% təşkil edirdisə, son illər daim düşərək, 2013-cü ildə 4,8 faizədək enmişdir. Fransa ilə məsələdəsə neft ixracı 2008-2011-ci illərdə ciddi artım müşahidə olunsada (5,2%-dən 17,6-dək), son illər tədricən enərək 2013-cü ildə bu göstərici 5,6% təşkil etmişdir. Oxşar tendensiya İzrailə neft satışında da yer alır. 2008-ci ildə ixrac payında İzrail 7,7%, 2009-cu ildə isə 10,1% yer tuturdusa da, sonrakı illər azalaraq 2013-cü ildə 6,2%-dək enmişdir.

Beləliklə, ABŞ və Avropanın əsas enerji partnyoru olan Azərbaycan son 5 il ərzində neft ixracı vektorunu Asiya ölkələri istiqamətinə çevirib. Yekun olaraq, əgər 2008-ci ildə Asiya ölkələri Azərbaycan neftinin ixracında 12,2% paya sahib idilərsə, 2013-cü ildə bu göstərici 31%-a çatmışdır.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, Asiya ölkələrinə yalnız xam neft deyil, həmçinin neft məhsulları da satılır. Belə ki, məsələn, ABŞ-la təhlükəsizlik sahəsi üzrə əməkdaşlıq çərçivəsində 2013-cü ildə Əfqanıstana 105 mln. Dollarlıq kerosin satılmışdır. Bu sahədə Azərbaycanın Asiyada daha 2 böyük əməkdaşı – Vyetnam və Tacikistan da var. Gələcəkdə bu tendensiyanın daha da güclənəcəyi gözlənilir.

Məlum olduğu kimi, neftin satışı zamanı daşınma məsafəsinin artmasıyla bərabər, nəqliyyat xərcləri də artmaqdadır. Bu isə neftin qiymətində də əks olunur. Buna görə ilk baxışdan Azərbaycanın Asiya dövlətlərinə daha çox gəlir əldə etməsi üçün üstünlük verməsi fikir yarana bilər. Lakin statistikaya əsasən Azərbaycanın ixrac səbətinə təsir edən əsas ölkələr üzrə qiymətlərdə çox əhəmiyyətsiz fərqlər var və çox güman ki, bu fərqlər nəqliyyat xərclərinin nəticəsi olaraq yaranıb. Əgər 2013-cü ildə Azərbaycan İtaliyaya xam neftin barelini 111,32 dollara, Almaniyaya 113,90 dollara satılmışdırsa, İndoneziya üçün bu göstərici 113,05 dollar, Tayland

üçün 114,09 dollar olmuşdur. Ümumilikdə Azərbaycan neftin bir barelinin orta illik qiyməti 2013-cü il üçün 112,03 dollar olmuşdur. 2014-cü ildə

“Azəri-Çıraq-Günəşli” yatağının tədqiqi, inkişafı və istismarıyla bağlı Azərbaycan və beynəlxalq neft şirkətləri arasında 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi”-in imzalanması xarici tərəfdaşlarla uğurlu əməkdaşlıq və ölkəmizin neft strategiyası üçün təməl qoymuşdur. Xarici əməkdaşlarla birgə səylərin nəticəsi olaraq bu strategiyanın reallaşdırılması çərçivəsində aparılan böyük miqyaslı araşdırmalar bizə son illərdə neft və qazın nəqli üzrə diversifikasiya olunmuş boru kəməri infrastrukturunun yaradılmasına imkan verdi. Bu infrastrukturun əsas elementləri neft və qaz resurslarının nəqliylə bağlı həyata keçirilən müxtəlif transregional layihələrdir. Bütün bu nailiyyətlər ölkənin iqtisadiyyatının təməlini qoydu və davamlı iqtisadi inkişafa təkan verdi. İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorundakı göstəricilər də çoxalıb, onun ÜDM-dəki payı da artıb. Bugün Azərbaycanın enerji strategiyası uğurla həyata keçirilir və ölkənin iqtisadi potensialının güclənməsinə, əhəlinin rifah halının yaxşılaşmasına, bütün regionun makroiqtisadi göstəricilərinin artmasına əhəmiyyətli töhfə verir.

Azərbaycanın neft sahəsi güclü inkişaf etsə də, digər sahələrdə istifadə edilməmiş böyük potensial vardır. Bu sahələrlə bağlı transregional layihələrin həyata keçirilməsi və bu istiqamətdə investisiyaların yatırılması həm Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən inkişafına, həm də çoxtərəfli beynəlxalq əməkdaşlıq münasibətlərini inkişafına təkan verəcək.

Təbii qazın nəqli ilə bağlı həyata keçirilən transregional layihələr də Azərbaycanı böyük regional təchizatçıya çevirəcək. Bu proses xüsusilə 2020-ci ildən sonrakı dövrdə tədricən azalacaq neft gəlirlərini kompensasiya edəcək. Bu istiqamətdə Azərbaycanın Rusiya üçün rəqib qismində çıxış edəcəyi gözlənilsə də, SOCAR rəsmilərinin bildirdiklərinə görə Azərbaycan qazının Avropaya ixrac olunan həcmi Rusiyayla rəqabət aparacaq səviyyədə olmayacaq. Lakin əvvəldə deyildiyi kimi Şərqi istiqamətindən böyük həcmdə qazın bizim həyata keçirdiyimiz

layihələr vasitəsilə daşınması Azərbaycanı regionun vacib tranzit ölkəsinə çevirməklə bərabər, böyük tranzit gəlirləri də gətirəcək.

NƏTİCƏ

Göründüyü kimi transregional səviyyədə hər hansı bir layihənin həyata keçirilməsi heç də asan bir iş deyil. Böyük bir ərazini əhatə etməklə bərabər, böyük bazarlara çıxış imkanları vəd edən layihələr üstündə güclü siyasi və iqtisadi rəqabət mövcud olur.

Layihələrdən də başa düşüldü ki, uzunmüddətli perspektivdə yalnız daxili resurslar hesabına layihələrin planlaşdırılması düzgün deyil. Bunun bir neçə səbəbi var. Birincisi, bildiyimiz kimi enerji resursları tükənməz deyildir. Hər hansı bir layihəyə başlayarkən adətən gələcəkdə layihənin genişləndirilməsi imkanları da nəzərə alınır. Necəki qeyd olunan təbii qaz layihələri üzrə gələcəkdə Türkmənistan və İran qazlarının da layihəyə qoşulması nəzərdə tutulurdu. İkincisi, layihələrin heç də hamısı əvvəlcədən planlaşdırılmış müddətdə və vəsait hesabına başa gəlmir. Müxtəlif amillərin nəticəsi olaraq müddət uzana, tələb olunan investisiya həcmi isə yüksələ bilər. Üçüncüsü, layihələr planlaşdırılarkən layihəyə mümkün qədər daha çox investorların cəlbə onların gələcək layihələrdə də iştirakına əsas yarada bilər.

Bu illərdə Azərbaycanın enerji resurslarının ixracı və onlardan gələn gəlirlər əsasən artan istiqamətdə getmişdir. Bundan əlavə müxtəlif layihələr çərçivəsində Azərbaycana yönəldilən xarici investisiyaların həcmi də artmışdır. Yalnız son dövrdə dünyada neftin qiymətinin düşməsi neft gəlirlərimizə də təsir etmişdir. Lakin bu vəziyyətin tezliklə stabilləşməsi gözlənilir.

2005-ci ildən sonra iqtisadiyyata yönləndirilən ümumi investisiyanın həcmi təqribən 3 dəfə, xarici investisiyaların həcmi isə 2 dəfədən çox artmışdır. Bu müddətə neft sahəsində çalışanların orta aylıq nominal əmək haqqısı həm dövlət, həm də qeyri-dövlət sektoru üzrə 5 dəfəyədək artmışdır.

2005-ci ildən bəri həyata keçirilən layihələrə olan böyük tələblə əlaqəli ölkədə neft hasilatı 2 dəfə, yeni ehtiyatların kəşfi və Azərbaycanın qaz ixracatçısına çevrilməsiylə bərabər qaz hasilatı da 5 dəfədən çox artmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatına fikrimcə ən çox təsir etmiş layihə kimi BTC üzrə apardığımız reqressiyaların nəticəsindən aydın şəkildə layihənin ÜDM və onun tərkib hissələrinə təsiri görülmüşdür.

Həyata keçirilmiş əsas transregional layihələrdə Azərbaycanın Gürcüstan və Türkiyələ qurduğu üçtərəfli əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq münasibətləri böyük rol oynamışdır. Bütün layihələr hər üç tərəfin marağı nəzərə alınmaqla reallaşdırılmış və bütün tərəflər üçün qazanlı olmuşdur.

Hazırda Azərbaycan üçün daha çox Avropa bazarına çıxış maraqlı olsa da, paralel olaraq Şərqi istiqamətində də müxtəlif işlər görülür və Asiya dövlətləri ilə yeni əməkdaşlıqlar qurulur.

Azərbaycanın əsas məqsədlərindən biri də Avropa bazarı üçün enerji təchizatçısı rolundan daha çox, Şərqdən Qərbə doğru istiqamətlənmiş böyük bir sistemdə tranzit ölkə rolu oynamaqdır. Əgər əvvəllər reallaşdırılan layihələrdə Azərbaycan əsasən istehsalçı rolunu oynayırdısa, gələcək layihələrdə istehsalçı ilə yanaşı daha çox tranzit ölkə kimi gəlirlərin artırılması nəzərdə tutulub.

Layihələrin əksəriyyətinin neft və qaz layihələriylə bağlı olması ölkənin bir istiqamətdən asılılığına səbəb olur. Bu səbəbdən son illərdə neft və qaz layihələrindən gələn gəlirlərin və xarici investisiyaların qeyri-neft sektorunun fərqli istiqamətlərinə yönləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Belə layihələrin həyata keçirilməsi Azərbaycanın əməkdaşlıq etdiyi ölkələrlə inteqrasiya proseslərinin daha da dərinləşməsinə və genişlənməsinə imkan yaradacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

- 📖 Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatının inteqrasiya yolları - Ç.M.Abbasov. Elm nəşriyyatı. Bakı - 2005.
- 📖 Əli Həsənov. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2005
- 📖 “Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi” - Ağalar Abbasbəyli, Etibar Nəcəfbəyli, Bakı - 2007
- 📖 “Azərbaycan Respublikasının müasir dünya siyasətində yeri və rolu” - Hikmət Babaoğlu, Bakı-2009
- 📖 Ливенцев Н.Н., Костюнина Г.М., «Международное движение капитала», М.: Экономист, 2004;
- 📖 Андрианов В.Д. Россия: Экономический и инвестиционный потенциал. М., 2002;
- 📖 Ковалев В.В. Методы оценки инвестиционных проектов. - М.: Финансы и статистика, 2003.
- 📖 “Баку-Тбилиси-Джейхан: от видения к реальности”, Алиев Н. А., Баку - 2001
- 📖 Исмаилов Э., Полухов Э. Противостояние «старых» и «новых» игроков на политической карте Кавказа // Центральная Азия и Кавказ, 2004
- 📖 Trans-Anatolian gas pipeline: Challenges and Prospects for the Black Sea countries and the Balkans, 2012
- 📖 Azərbaycan Respublikasının dövlət statistika komitəsi – Azərbaycanın sənayesi – statistik məcmuası 2014
- 📖 Center for Economic and Social Development (CESD), Baku, April 07, 2015 -Azerbaijani Oil Income in March 2015

- 📖 Center for Economic and Social Development (CESD), Policy Paper on Revenue Management in Azerbaijan, Oil and Gas Revenue Management in Azerbaijan, November 2013
- 📖 Prezident kitabxanası – Azərbaycan beynəlxalq arenada-Musa Qasımlı və Elmira Hüseynovanın
- ❖ Dövlət Statistika Komitəsi - www.stat.gov.az
  - ❖ <http://www.azerbaijan.az/portal/Economy/OilStrategy>
  - ❖ Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi - <http://www.economy.gov.az/index.php?lang=az>
  - ❖ www.bp.com
  - ❖ <http://www.socar.az/socar/az/home/>
  - ❖ Beynəlxalq Valyuta Fondu - imf.org

Referat

İnteqrasiya proseslərinin getmə istiqamətləri haqda danışıarkən ölkələrarası əlaqələrin əhəmiyyəti xüsusilə qeyd olunmalıdır. Bu əlaqələr özünü müxtəlif səviyyələrdə biruzə verir ki, transregional layihələrin həyata keçirilməsi əlaqələrin inkişafı və genişləndirilməsi məqsədilə bugün ən geniş istifadə olunan üsullardan biridir.

Azərbaycanda həyata keçirilən transregional layihələrin Azərbaycan üçün əsas faydaları ölkənin regionda və ən əsası Avropada tanınmasına şərait yaradaraq ölkəmizə etibarlı bir əməkdaş reputasiyayı formalaşdırmasıdır. Bütün bunlar gələcəkdə daha geniş coğrafi əraziləri və yeni bazarları əhatə edən transregional layihələrin reallaşdırılması üçün əsas yaratmışdır.

Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, Avropa bazarının böyük həcmdə təbii qaz ehtiyatlarına olan ehtiyacının qarşılınması üçün çoxlu sayda müxtəlif layihələr təklif olunmuşdur. Eyni bir hədəfə istiqamətlənmiş bir neçə layihə arasında seçim edərkən layihənin iqtisadi səmərəliliyi, siyasi və s. amillər nəzərə alınır. Layihə təklif olunarkən layihənin iştirakçılarının hər birinin maraqlarının maksimum dərəcədə hesaba alınması vacibdir. Daha qısa müddətdə, daha təhlükəsiz həyata keçirilməyə imkan verən layihələr üstünlüyə malikdir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra dünyada və regionda gedən proseslərdə aktiv iştirak etmiş, xarici iqtisadi əlaqələrində öz strategiyasını yürütməyə başlamışdır. “Əsrin müqaviləsi” imzalandıqdan sonra bu strategiya əsasən neft istiqamətində yönəlmişdir. Azərbaycan artıq bu proseslərdə iştirak etməklə qalmır, əhəmiyyətli transregional layihələrin təşkilatçısı kimi də çıxış edir.

Azərbaycanın enerji resursları ilə bağlı layihələri Bakı-Supsa və Bakı-Novorossiysklə başlamış, daha sonra Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri, Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xətti kimi daha iri həcmli layihələrlə davam etdirilmişdir.

Avropa da Rusiyadan aslılığın azaldılması və enerji ehtiyatlarının nəqlinin diversifikasiya və təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə Azərbaycanla əməkdaşlıqda və ortaq layihələrin həyata keçirilməsində maraqlıdılar. Avropa Birliyi müxtəlif layihələr çərçivəsində (INOGATE, TACIS və s.) Azərbaycanda infrastrukturun inkişafı, enerji təhlükəsizliyi, resursların nəqliylə bağlı tədbirlərə vəsait ayrılaraq dəstək verilməkdədir.

Şahdəniz yatağının hasilata başlamasından sonra Azərbaycan dünyada yalnız neft deyil, həmçinin qaz ixracatçısı kimi də tanınmışdır. Bakı-Tbilisi-Ərzurumu qaz kəmərinin istismara verilməsiylə ölkəmiz özünü fərqli istiqamətdə də sınımış oldu. Bu sınaqdan uğurla keçdikdən sonra daha böyük bazarlara hədəflənmək üçün paralel olaraq yeni yataqların araşdırılması da aparılmışdır. Avropaya qaz nəqliylə bağlı ilk əvvəl Nabucco layihəsiylə başlayan danışıqlar, sonra daha real görünən TANAP, TAP və daha bir neçə layihələrlə davam etdirilmişdir. Bu kəmərlərin Avropada artıq mövcud olan sistemlə əlaqələndirilməsi nəticəsində Azərbaycan demək olar ki, Avropa bazarının böyük bir hissəsinə çıxış əldə edə bilər.

Azərbaycan inteqrasiyasını yalnız Qərbi – Avropa istiqamətində deyil, Şərqi – Asiya istiqamətində də genişləndirmişdir. Tarixi İpək yolunun bərpası və başqa layihələr istiqamətində Asiya dövlətləri ilə də əməkdaşlıq əlaqələri genişlənməkdədir.

Azərbaycanda belə böyük layihələrin həyata keçirilməsi ölkənin region və dünyada nüfuzunu artırmaq və ölkənin iqtisadi rifah səviyyəsinin yüksəlməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Резюме

Говоря о направлениях интеграционных процессов, следует особо отметить важность отношений между странами. Эта связь проявляется на разных уровнях. Сегодня реализация транс-региональных проектов является одним из наиболее широко используемых методов развития и расширения этих отношений.

Главные преимущества трансрегиональных проектов, осуществляемых в Азербайджане, это признание страны в регионе, а самое главное в Европе, и формирование репутации надежного партнера. Все это в будущем создаст основу для трансрегиональных проектов, охватывающих широкие географические районы и новые рынки. Достаточно сказать, что для удовлетворения потребностей европейского рынка в крупных объёмах природного газа, были предложены ряд различных проектов.

При выборе между несколькими проектами, направленными на одну и ту же цель, принимается во внимание экономическая эффективность проекта, политические и другие факторы. При предложении проектов важно максимально принимать во внимание интересы всех участников проекта. Проекты, которые позволяют реализовать за более короткое время и более безопасно, имеют преимущество.

Азербайджан после обретения независимости приняла активное участие в процессах, идущих в мире и в регионе, осуществляя свою стратегию внешнеэкономических связей. После подписания "Контракта века» эта стратегия в основном ориентирована на нефть. Азербайджан выступает не только участником этих процессов, но и организатором крупных трансрегиональных проектов.

Проекты, связанные с энергетическими ресурсами Азербайджана начались с Баку-Супса и Баку-Новороссийск, и продолжаются

такими крупно-масштабными проектами как Баку-Тбилиси-Джейхан и Баку-Тбилиси-Карс. Европа заинтересована в сотрудничестве с Азербайджаном и в реализации совместных проектов с целью диверсификации источников энергетических ресурсов, обеспечения безопасности и снижения зависимости от российских поставок.

В рамках различных проектов Европейского союза (INOGATE, TACIS, и т.д.) вложены инвестиции в поддержку развития инфраструктуры Азербайджана, энергетической безопасности, и транспортировки ресурсов. После начала добычи нефти с месторождения Шах-Дениз, Азербайджан стал известен в мире не только как экспортер нефти, но также и газа.

Постройкой газопровода Баку-Тбилиси-Эрзурум наша страна подтвердила себя в другом направлении. После успешного испытания с целью выйти в более крупные рынки, параллельно были проведены исследования новых месторождений. В начале были проведены переговоры по транспортировке газа в Европу начавшиеся проектом Nabucco, далее продолжались более реалистичными TANAP, TAP и рядом других проектов.

В результате связывания этих трубопроводов с уже существующими в Европе системами, можно получить доступ к значительной части европейского рынка. Азербайджан расширил свою интеграцию не только в направлении Запада - Европы, но и Востока - Азии. Возрождение исторического Шелкового Пути и другие проекты направлены на расширение сотрудничества с азиатскими странами.

Реализация таких крупных проектов в Азербайджане важна с точки зрения увеличения влияния страны в мире и в регионе, и повышение экономического благосостояния.

Summary

When speaking about the movement directions of integration process the importance of relations between countries was emphasized. This relationship appears in different levels as for the purpose of the realization of trans-regional projects, development and expansion of relations which are one of the most widely used methods today.

The main benefits of trans-regional projects carried out in Azerbaijan is the fact of positively recognition in the region and most importantly in Europe with the reputation of a reliable partner. All this factors have formed base for the realization of trans-regional projects in the future, covering a wider geographic areas and new markets.

It is vital to notify that a number of different projects have been offered to meet the needs of large volumes of natural gas reserves of European market. When making the choice between several projects aimed at the same goal, the project's economic efficiency, political factors and so on. are taken into account. When proposing the project it is important to maximize the interests of all participants in the project.

After Azerbaijan gained its independence, the active participation in the world and in the region have started to pursue its strategy of foreign economic relations. After signing the "Contract of the Century" this strategy is focused on the oil. Azerbaijan not only acting part as a partner in this processes but also plays its role as an organizer.

Energy resources projects of Azerbaijan have started with, Baku-Supsa and Baku-Novorossiysk, then the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline, and continued with such as large-scale projects like Baku-Tbilisi-Kars railway.

For the purpose of diversifying energy resources, ensuring the safety and reducing dependence on Russian supplies Europe is also interested in cooperation with Azerbaijan in the implementation of joint projects. Within the various projects, the European Union (INOGATE, TACIS, etc.) also supports Azerbaijan's infrastructure by financing acts of development, energy security, resources support events.

After the start of Shah Deniz field project world recognized Azerbaijan not only as an oil producer but also as a main gas exporter. With the supply of the gas pipeline Baku-Tbilisi-Erzurum, country tried its hand in a different direction. After successfully passing this test investigation of to the new fields have been carried out in order to target larger markets. Firstly, the talks about the Nabucco project related to gas export to Europe, then a more realistic-looking TANAP, TAP and several other projects were in progress. As a result of the linking system of pipelines with the one already existing in Europe, Azerbaijan can almost gain access to a large portion of the European market.

Azerbaijan extended its integration not only into the Western Europe direction, but also into the direction of Eastern Asia. Rebuilding of Historical Silk Road and other projects are aimed to expanding cooperation with Asian countries.

Organization of such a large scaled projects in Azerbaijan is important to enlarge the status of country within the region and in the world and increasin the country's economic well-being.